

ГРАМАТИКА ЦЕРКОВНО - СЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

В УКРАЇНСЬКІЙ РЕДАКЦІЇ

написав

о. І. Дамаскин Д. Попович ЧСВВ

МОНДЕР, АЛБЕРТА, КАНАДА
ВИДАВНИЦТВО ОО. ВАСИЛІЯН
1958

diasporiana.org.ua

REV. J. DAMASCENE D. POPOWICH, O.S.B.M.

GRAMMAR
OF THE
CHURCH - SLAVONIC LANGUAGE
IN THE UKRAINIAN REDACTION

MUNDARE, ALBERTA, CANADA.

1958

ГРАМАТИКА ЦЕРКОВНО - СЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

В УКРАЇНСЬКІЙ РЕДАКЦІЇ

написав

о. І. Дамаскин Д. Попович ЧСВВ

diasporiana.org.ua

МОНДЕР, АЛБЕРТА, КАНАДА
ВИДАВНИЦТВО ОО. ВАСИЛІЯН
1958

63/51

18 березня 1957.

Церковно - слов'янську граматику зладжену
о. Д. Поповичем ЧСВВ можна друкувати.

о. В. ШЕВЧУК, ЧСВВ
Протоігумен.

Ніщо не противиться видавню.

Едмонтон, 23 березня 1957.

о. ПЕТРО КАЧУР, дел. Цензор

ч. 19/51.

Дозволюється друкувати.

Від Едмонтонської Епархії.

Едмонтон, 25 березня, 1957.

† ШІЛЬ, Єпископ.

В С Т У П

Найстарша записана мова слов'ян має за ствердженням мовознавців славістів три назви: 1. старослов'янська, 2. староцерковнослов'янська, і 3. староболгарська.

Наша церковнослов'янська мова утворилась із давньої староцерковно-слов'янської мови, що збереглась у найстарших пам'ятках, які походять з кінця X до XI ст. Вони є відписами давніших церковних оригіналів і віддзеркалюють у великій мірі старо-болгарську мову (болгарсько-македонський діалект) перекладу богослужбових книг, що їх довершили слов'янські апостоли св. Кирило і Методій та їх найближчі учні.

Св. Кирило і Методій, їх молоді літа і місія на Сході.

Свв. Константин (у чернецтві Кирило) і Методій були синами Льва, високого візантійського урядовця в місті Солуні (Тессальоніки) в Македонії, що належала до Візантійської імперії. Обидва отримали в молодих літах дбайливу освіту в родинному місті, а потім у Царгороді. Старший Методій служив у війську і після десяти років військової служби по смерті батька постригся в черці в монастирі на горі Олімп у Витинії (Мала Азія). Молодший Константин (* 827 р.) названий філософом задля своєї учености був рукоположений на священика й став бібліотекарем при церкві св. Софії. Опісля був учителем філософії в придворній школі. Як знавець східніх мов вислано його 851 р. на місію до сарацинів у Малій Азії. Потім переїхав на Олімп до брата Методія і там працював над складенням слов'янської азбуки.

Около 857 р. прибуло до Царгороду посольство хозарського хана з проханням вислати туди вченого мужа на диспути з жидами й магомедами, що обіцяли навернутись, якщо їх переконає, що християнська віра правдива. Є здогади, що патріярх Ігнатій вислав туди свв. солунських Братів, висвятивши правдоподібно Константина на єпископа.

Візантія часто в політичних цілях радо послугувалась релігійними місіями. Видно хозарська місія була в якомусь зв'язку з по

ходом руського Аскольда на Царгород 860 р. ⁽¹⁾ І дійсно, як каже Грушевський, за його князювання частина Русі прийняла християнство (перше хрищення Русі). Та за князя Олега, який убив Аскольда, напустила реакція поганства.

Свв. Брати, хоч самі греки, мали нагоду вже від дитинства познайомитись із слов'янською мовою, якою говорили мешканці їх родинного Солуня та його околиці ⁽²⁾. Це послужило їм до пізнішої місії.

Спершу прибули вони до Херсонесу (Корсуня), де 861 р. віднайшли мощі св. Климента, переконані, що це мощі папи рим., який під кінець I віку мав бути вигнаний до Херсонесу Таврійського і вмерти там мученичою смертю. В Херсонесі св. Кирило знайшов Євангелію і Псалтир писані «руськимъ писменемъ» і чоловіка, що знав ту мову, і скоро навчився їх читати. На їх основі, як думає історик Генсенів (Henshenii, *Commentarii in Vitam SS. Cyrilli et Methodii*) уложив нову азбуку глаголицю, що її опісля Святі Брати вжили в перекладанні богослужбових книг. Інші вчені виводять глаголицю св. Кирила від грецького скорописного письма (т. зв. мінускули) з додатком кільканадцятьох букв на означення звуків слов'янських, яких не було в грецькій писемі (як в, ж, с, ч, ш, ъ, ѣ, ю і оба юси).

Треба пам'ятати, що уложення такої азбуки вимагало багато часу й незвичайної здібності. Бо звукова система старослов'янської мови так дуже різнилась від грецької, так дуже перевищала її кількістю найрізніших звуків зовсім незаних для грецької мови, що мусимо подивляти незвичайний талант і велике знання обох мов у св. Кирила. Тому до тієї праці мусів він взятися куди раніше.

Приготовивши для слов'янського богослуження, що конечне до місії, поїхали солунські Брати на Русь ⁽³⁾. Можливо осередком місійної праці був Київ, столиця князя Аскольда, в якій він перебував по нападі на Царгород. Не довго там були, але про успіх їх

⁽¹⁾ А. М. Селіщев, *Старославянский язык*, Москва 1951, ч. I, стр. 10. Візантія здається просила хозарського хана спинити походи войовничих русичів.

⁽²⁾ Староцерковнослов'янську мову зве дехто староболгарською, хоч невластиво, хіба о стільки, що нею говорили словени, які по приході в ті сторони фінсько-монгольських болгар дістали назву своїх завойовників. Однак новоболгарська мова не походить безпосередньо зі староцерковнослов'янської, а з сусідніх (східніх) болгарських говорів.

⁽³⁾ Цей погляд, що свв. Кирило і Методій ширили християнство в Україні, висловив і польський історик Пашкевіч і москов. історик в ЗДА Вернадський.

місійної праці свідчить та обставина, що около 870 р. міг патріарх Ігнатій вислати там архиепископа. Вернувшись до Царгороду св. Константин остався при церкві св. Апостолів продовжуючи свої переклади, а св. Методій став ігуменом у »Поліхрон«.

Місія на Моравії і Паннонії.

Великоморавський князь Ростислав довідавшись про місію на Русі, як свідчить »Житіє« св. Методія (о. Нагасвський, стр. 49 ⁽¹⁾) прислав 863 р. послів до візантійського цісаря Михайла, щоб і до нього вислав таких учителів—місіонарів, що проповідують слов'янською мовою.

На Моравії і Паннонії було багато місійних станиць, що їх позакладали латинсько-німецькі місіонарі. Всі новонавернені християни підлягали юрисдикції лат. єпископа Пассау. Але латинська чи німецька мова була незрозуміла їм. Та була й друга дуже важна причина. Ростислав провадив війну з німцями й тодішнім королем Людвиком і хотів позбутись церковної залежності від німців, а дістати своїх місіонарів. Тож цісар Михайло і патріарх Фотій радо згодились і призначили на ту місію Константина і Методія.

Св. Брати ще з деякими місіонарами, що знали слов'янську мову і помагали їм у місійній праці, вибрались 864 р. на Моравію. Перші роки посвяtilи підготові кадрів майбутніх місіонарів та продовжали дальші переклади з грецького.

Інтриги німецького духовенства. — Слов'янські апостоли розвинули широко місійну працю на Моравії та в дуже скорому часі dokonали того, чого впродовж довгих років не могли dokonати численні німецькі місіонарі. З того було дуже невдоволене німецьке духовенство і старалось підкопати повну посвяtilи апостольську працю св. Братів. Боячись утрати своїх впливів внесли скаргу до Риму, немов то вони поширювали ересь, уживаючи в богослуженні замість латинської — нової мови, слов'янської. По чотирьох роках місійної праці в Моравії удались св. Брати зі своїми учнями до Риму, щоб представити папі Миколасві I стан місій і просити апробати слов'янського обряду. Дорога до Риму вела через Паннонію, де жили слов'яни і володів князь Коцел. Згідно з легендою, Коцел прийняв

(¹) О. І. Нагасвський, *Кирило — методіїське християнство в Русі-Україні*, Рим 1954.

сердечно Братів, дав себе охристити разом зі своїм народом і ще дав їм до навчання 50 учнів.

Коли св. Брати прибули з мощами св. Климента 867 р. до Риму, папа Миколай уже не жив. Його наслідник Адріян II прийняв їх з почесними і вповні одобрив їхню правовірність, як і їхню чотирилітню діяльність. Тим затвердив папа новий слов'янський обряд у Вселенській Церкві, що його започаткували св. Кирило й Методій.

Константин, прибравши ім'я Кирила, вступив до монастиря і вичерпаний фізично трудами помер 15 лютого 869 р. Тіло його зложено в саркофазі в церкві св. Климента, де були зложені мощі св. папи. Методій дістав архієрейські свячення на архієпископа Моравії і Паннонії; також посвячено пресвітерів і діяконів з духовних, що прийшли з св. Братами до Риму.

Св. Методій архієпископом. — Тоді в Моравії велась війна з німцями, тому св. Методій поїхав з Риму до Паннонії як архієпископ і Апостольський Легат для всіх новонавернених слов'ян, щоб там продовжати свою працю. Не довго одначе судилося йому перебувати на тому терені. Зальцбурзький архієпископ Адальвін на спілку з фрайзінгенським сп. Германриком ув'язнили його 871 р. і шойно на рішуче домагання папи Івана VIII. по трьох роках випустили з тюрми. Він переїхав тоді знову на Моравію. Вміжчасі одначе тут змінилися політичні обставини: на місці слов'янофіла Ростислава запанував його свояк Святополк, що недвозначно підтримував німецьке духовенство, яке інтригами і фальшивими скаргами хотіло скомпромітувати діло Методія. Незломний апостол у друге стає в Римі 879 р., щоб добути потвердження своїх прав. І не тільки очистився з закидів, але папа заохотив його до дальшої праці та узнав слов'янську мову в літургії з застереженням, щоб на літургії читати євангеліє по латині, а потім по слов'янськи. Закиди німецьких духовних, що Методій бажав принизити латинський обряд, були безпідставні, коли взяти до уваги, що він на Моравії служив римську літургію, перекладену на слов'янську мову.

До смерті мусів боротись Апостол слов'ян з неприхильними німецькими загіями. Святополк моравський підбурюваний нітрієвським єп. Віхінгом дуже утруднював працю Методія, інші також не щадили його в оклеветуваннях. Останні роки посвятив Методій приготуванню слов'янських перекладів. Помер св. Методій 6 квітня 885 р. серед трудів для свого стада, позискавши ім'я Апостола слов'ян. Похоронено його в Велеграді на Моравії, звідки зачалася була апостольська діяльність св. Братів.

Болгарія, новий терен місії учнів св. Методія.

По смерті св. Методія прогнано його учнів з Моравії. Деякі тікають у Краківщину, а не виключено й на західні землі України, а деякі дістались навіть у певолу. Одні учні подались на полудне до хорватів, а другі, як Климент, пізніший архієпископ Охриди, до Македонії; а Горазд, наступник Методія, Наум, Ангелярій і інші, дістались до Болгарії, де знайшли гостинне прийняття, головню на дворі болгарського князя Бориса I і його сина та наступника, царя Симеона (893-924). Завдяки їх опіці учні св. Методія могли успішно продовжати місію в слов'янськiм обряді, а староболгарська література піднеслась на небувалу передтим висоту, так що цей період пізніші дослідники назвали »золотою добою«. Звідси діло слов'янських апостолів поширилось у Сербії, а пізніше в Україні.

Глаголиця і кирилиця. — В Болгарії заступлено глаголицю новою азбукою, що її правдоподібно придумав св. Климент, учень св. Кирила, на основі грецьких великих букв (маюскули) і назвав її в честь свого вчителя »к и р и л и ц е ю«. Кирилиці вживають тепер усі ті слов'яни, що прийняли Христову віру з Візантії. З кирилиці втворилась гра ж д а н к а, якої букви трохи різняться щодо вигляду від кириличних модерним почерком. Глаголиця вживана в сербо-хорватів не надавалась для практичного вжитку; тому в хорватів заступила її латинка, а в сербів кирилиця. Глаголиця заховалась до наших часів тільки в церковних книгах нечисленних хорватів первісного слов'янського обряду (і то змінена) та в старих рукописних пам'ятках.

Церковнослов'янська мова, — що її вживаємо в церковних книгах, походить зі староцерковнослов'янської мови, що нею говорили ті словени, які по приході в ті сторони фінсько-монгольських болгар дістали назву своїх завойовників.

Вже від самого початку почали зазначуватись у староцерковнослов'янській мові окремішності говорів поодиноких слов'янських племен у знаціоналізованій формі. Так виробились з них три групи: 1) болгарська, 2) сербсько-хорватська і 3) східнослов'янська, яка знову ділиться на українську, московську і білоруську. Тому можемо говорити про українізовану, русифіковану, сербізовану і т. д. церковно-слов'янську мову. Ті національні типи тої мови, що сягають своїми початками XI і XII ст., називаються церковно

слов'янською мовою, ⁽¹⁾ залишаючи окреслення староцерковнослов'янської мови виключно для мови найстарших відписів із перших перекладних оригіналів св. Кирила й Методія.

Наш підручник дає нарис практичної граматики церк. слов. мови в українській редакції, що спираючись на граматиці М. Смотрицького, не допускала до себе ніяких елементів живої народньої мови, тільки різнилася від староцерковнослов. мови під оглядом фонетичним (вимови), а також що до змішання деклінаційних основ (шів).

Відмінна від староболгарської вимови українська вимова деяких звуків сильно відрізняє українізовану староцерковнослов'янську мову від московізованої та збілорущеної. Також у словництві українська редакція сц. мови приймає багато нових слів. Найкращим показником цього явища є словництво Острозької Біблії (1580–4 р.) та мовознавчих рукописів включно до перших словників Зизанія (1596) та Беринди (1627). З появою граматики Мелетія Смотрицького (1619) почалося усталювання норм для укр. редакції церковнослов'янської мови.

Українська редакція церковнослов. мови вживаної в греко-кат. Церкві збереглася до сьогодні з невеликими змінами. Найкращий вид її знаходимо в *»Требнику«* митроп. Петра Могили з XVII ст.

Пам'ятки староцерковнослов'янської мови.

Копії Кирило–Методіївських перекладів богослужбових книг збереглися в двох азбуках:

а) Глаголицькі пам'ятки;

1. Codex Zographensis — Зографський рукопис з другої половини X ст. обнімає 4 інтерпольовані Євангелії на 304 листках, знайдений у Зографському монастирі на Атонській горі, тепер у Держ. Публ. Музею у Ленінграді. В кириличній транскрипції видав його В. Ягич у Берліні 1879 р.

2. Codex Marianus — Маріїнський рукопис із початку XI ст. обнімає 4 Євангелії неповні на 173 листках. Зберігся в монастирі

(1) Рівночасно розвивалась зі староцерковнослов. мови на українським ґрунті мова книжна (Гларіон і вища школа), що в ході віків приймала щораз більше елементів живої народньої мови і вкінці від кінця XVIII ст. стала мовою літературною.

Пр. Д. Марії на Атонській горі, тепер у Держ. Бібліотеці ім. Леніна в Москві.

3. Codex Assemanianus – рукопис (159 листків) з XI ст., відкритий 1736 р. в монастирі в Єрусалимі орієнталістом І. Ассеманієм, зберігається в Ватиканській Бібліотеці в Римі. Це апракос – євангелія, що містить вибір читань у церкві на неділі і свята.

4. Glagolita Clozianus, фрагмент (14 листків) власности графа Кльоза, містить переклади гомілій грецьких св. Отців. Тепер зберігається в публ. бібліотеці в Триденті І частина і в Інсбруці ІІ ч.

5 і 6. Psalterium Sinaiticum і Euchologium Sinaiticum (требник) з кінця XI ст. з монастиря св. Катерини на горі Синай.

7. Київські листки, фрагмент 7 листків, привезений з Єрусалиму до київської Духовної Академії (тепер Держ. Бібл. України) з початку XI ст., містить уривки римо-катол. Missale. Це найстарша пам'ятка староцерковнослов'янської мови.

б) Кирилличні пам'ятки :

1. Савина Книга, неповна, апракос-євангелія (129 листків) з XII ст. зберігається в Древнехранилищі Центрархіву в Москві.

2. Codex Suprasliensis з XII ст. (285 лист.) знайдений у Супрасльському монастирі коло Білостоку, містить життя святих на березень і кілька гомілій. Походить з XI ст. Його видав Фр. Мікльосіч у Відні 1851 р.

Менше значення мають Хіляндарські листки (Катехитичні науки Кирила єрус.) в Одесі, Македонський фрагмент і напис на намогильному камені царя Самуїла болгарського з 993 р.

в) Деякі відомості про староцерковнослов'янську мову можна засягнути з пізніших джерел, що мають признаки української редакції і перші елементи української мови:

1. Євангелія Остромира з р. 1056 написана для новгородського посадника Остромира.

2. Турівська апракос-євангелія з XI ст.

3. Два Збірники Святослава з 1073 і 1076 рр.

4. Євангелія архангелська з 1092 р.

5. Євангелія Метислава з р. 1115-17.

6. Галицька або Крилоська євангелія з XII ст.

7. Апостол Крестинопільський з XII ст.

8. Біблія Острожська з 1581 р.

Важніші наукові джерела й граматики:

1. Fr. Miklosich: *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen*, Wien 1876—9.
2. A. Leskien: *Grammatik der altbulgarischen Sprache*, Heidelberg, II вид. 1920 р.
3. W. Vondrák: *Altkirchenslavische Grammatik*, Berlin, II вид. 1913 р.
4. С. М. Кульбакін, *Древне-церковно-славянський языкъ*, Харків, II вид. 1916 р.
5. Tadeusz Lehr-Splawiński: *Zarys gramatyki języka staro-cerkiewno-słowiańskiego*, III вид. Kraków 1949.
6. АДЕЛЬФОТЕС, *Грамматика dobrozlagolivaго еллино-словенского языка*, 1591 р.
7. *Грамматика словенска, составлена Лаврентієм Зізанієм 1596.*
8. *Граматики словенскія правильное синтагма*, — Мелетій Смотрицькій 1619 р.
9. *Грамматика старославянского церковного языка*, — Антоній Добрянскій, Перемишль 1851 р.

Використана література:

1. Fr. Miklosich: *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*, 1862-5.
2. A. Leskien: *Grammatik der altbulgarischen Sprache*, Heidelberg 1922 р.
3. А. М. СЕЛИЦЕВ: *Старославянський язык*, Москва ч. I, 1951; ч. II, 1952.
4. Свщ. Григорій Дьяченко: *Полный церковно-славянскій словарь* Москва 1899 (1120 стр.)
5. О. Др. Йосифъ МѢльницькій: *Грамматика церковно-словенского языка*, Львів 1900.
6. М. Возняк: *Коротка Грамматика давньої церковно-славянської мови в порівнянні з українською для ужитку в середніх школах*, Львів 1925.
7. О. Др. Спіридон Кархут: *Грамматика української церковно-словянської мови у зв'язку із староцерковно-словянською мовою, Фоно-Морфологія*, Львів 1927 р.
8. Др. Яр. Рудницький: *Нарис граматики староцерк. словян.-мови*, Мюнхен 1947.

9. Stanisław Sloński: *Gramatyka języka starosłowiańskiego*. Warszawa 1950.

10. Др. Я. Б. Рудницький: *Старо-церковно-слов'янська мова*. (Логос, 1952. кн. II і III) Йорктон.

11. О. Ісидор Нагасвський: *Кирило-Методіївське християнство в Русі-Україні*, Рим 1954.

12. Др. Василь Лев: *Нарис граматики старо-церковно-слов'янської мови в порівнянні з церковно-слов'янською мовою*, Стемфорд 1956.

І. ЧАСТИНА

Ф О Н Е Т И К А.

Це є відділ мовознавства, що вивчає звуки людської мови.

1. ЗВУКОВА СИСТЕМА ЦЕРКОВНО-СЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ.

а) Приголосні звуки :

моментні	тривкі		
закриті	придихові (спіранти)	пливкі	носові
1. губні п, б	в, ф (губно-зубний) ψ (в чужих словах)		м
2. зубні т, д д (th, грецьке θ) приходить у чужих словах	а) сичні с, з; ц (тс), ѕ = дз (тепер з) б) шип'ячі (піднебінні): ж, ч, ш, щ (давніше шт); й, (сь)	л, р (лх)	н (нх)
3. гортанні (задньопіднебінні) к, г (г проривний = кг)	х, ґ (=кс в чужих словах)		

Складні приголосні ц (тс), ѕ (дз), ч (тш) звуться *африкати* (злиті).

б) Голосні звуки :

1. *тверді* : л, о, оґ (=s), ъ, ы, ж (польське ą = on) – це голосні заднього ряду, непал'ятальні (palatum - піднебіння).

2. *м'які* : є (є, ѣ (московське е), ѡ (польське ę = en), і (и, ѣ, у = upsilon). Це голосні переднього ряду, піднебінні (пал'ятальні).

3. *йотовані*: ю, ѣ, іє, ѡ (іє, польське je), ѡ (іа, поль. ja). Великий юс ж і малий юс ѡ — це носові голосні.

2. ЗВУКОЗМІНИ

Палятальзація проривних к, г і протисненого х. Ті приголосні перейшли вже в старшій праслов'янській еносі в ч, ж, ш перед і, ѡ, ҃ і ѡ. Плякати — плаць, Бѣгъ — Бѣжа, грѣхъ — грѣшити. Старше ҃ після палятальзації к, г, х перейшло в а напр. крикъ — (крикѣти) кричати.

Старші праслов. к, г (g), х перейшли перед піднебінними ҃, и в ц, з, с, напр. колкъ (єсє. клѣкх) в колиці — кк колицѣ (клѣци, клѣцѣ).

Палятальзація приголосних груп: кк, гв, хк відбулася вже в праслов. добі перед голосними піднебінними, в наслідок чого масмо в церк. слов. групи: цк, зк, ск, напр. цѣкѣтъ — польське kwiat, зѣкѣда — пол. gwiazda, колѣкх — колски.

Асиміляція приголосних. Дзвінкий приголосний з перед глухими к, п, т, х, ш, ц, с, ф принодібноється до них переходячи в сильний с. Тому приростки коз-, из-, низ-, раз-, мають с, напр. косклѣкѣтє, ѡснѣстѣ, рѣспѣтъ, рѣспѣтъ, нѣсхѣждѣ, ѡснѣхѣ.

Дисиміляція дт і тт, де перший звук переходить в с, напр. клѣдѣ — клѣсти (з клѣд-ти), плѣдѣ — плѣсти (плѣт-ти). Подібно ск перед ҃, и переходить в ст, напр. ісѣдѣйскъ — ісѣдѣйтѣ.

Спрощення деяких приголосних. Звуки б, п, к випадають перед -нѣ, напр. спѣти — ѡ҃снѣти, плѣкати — плѣснѣти. Перед м, с, л випадає д, т, напр. кѣмъ з кѣдмъ, кѣси з кѣдси, плѣх з плѣтх (плѣтѣ); в аористі к випадає перед х, напр. рѣхъ — з рѣкхъ.

Чергування (апофонія, перезвук) — це зміна, що поветас при творенні різних слів і форм від того самого кореня в той спосіб, що 1) голосний переходив ув інший голосний, або 2) замінявся двома звуками — голосним і приголосним, або 3) зливався з голосним суєдним.

Приклади: 1) звук є чергувався з о (кѣсѣ — козх), з ҃ (гнѣтѣ — ѡ҃гнѣтѣти), з ҃, и, о (рѣсѣ, рѣхъ, нарицѣти, прѣрѣкх). Звук и з ҃ (скитѣти — скѣтх), з он (пѣти — поити). Звук ҃ з а (скѣдѣти — сѣдх). Звук о з а (рѣждѣ, рѣждѣю). Звук х з о і ѡ (зѣкѣти — зѣсѣ, прѣзѣкѣти), з ѡ҃ (дѣхѣти — дѣхъ). Звук ѡ з с (гѣбѣти — гѣбѣти) і т. п.

ган.) для відрізнєння від **лззкх** на озн. органу мови. Для відрізнєння відмінків є в однині: **скинйѧ**, а в множині: **скинйѧ**, так само **кѡѧ** (шия) в множ. **кѡѧ**. В нових виданнях церковних книг треба перевести строгу різницю меж **ѧ** і **ѧ** по вимогам етимології.

Буква і стоїть на початку і в середині слова головню перед голосним, напр. *incŕcz*, *csdla*, а також у слові *mirz* (світ) (1).

Букви **ж** і **к** втрачають в українській церковщині своє голосове значення. Перша **ж** пишеться для традиції правописної, деколи вимовляється як **о**, головні перед двома приголосними, а деколи так пишеться **о** напр. **ко** плоти. Стоїть все на кінці по твердих приголосних і ніколи на початку.

Буква **к** пишеться на кінці по шиш'ячих і по м'якім **р**, напр. **кра́чк**, **мыта́рк**. Ті і **к** уживаються для відрізнєння граматичних форм, напр. дісприкм. тепер. ч. страд. **го́німк**, а ч. тепер. множ. 1 ос. **го́нимк**; орудн. однини **рабо́мк**, дав. множ. **рабо́мк**. Часом той **к** переходить у повноголосе напр. **сѣдѣа-сѣдѣк**, **тѣмѣ-тѣмк**.

ж „ять“. Її не давати по спляталізованих приголосних, тільки н, напр. **к**рач**ь**, м**ь**ри, також **к**рай.

є пишеться на початку і в давальнім множини напр. царёмъ для відрізнєння від орудного однини: царёмк.

іє тепер не уживається, а заступається буквою є (ie).

Буква **є** пишеться в середині і накінці (*моє*^р, *по*^л*є*) і в однині для відрізнєння подібних форм множини (²).

Буква **о** уживається в однині іменників чи прикметників напр. **А́зко́мь**; **гро́мох** - громовий. Також знах. одн. заім. **ѣго́**.

Буква **ѡ** уживається в множині напр. **ѡзыкъѡмъ**, також родовий одн. займ. **ѡгѡ**; в прислівниках напр. **достѡйноѡ**, та приїменниках **ѡ**, **ѡ**, **ѡкъ**, у вигуках **ѡ**, **ѡ**.

Буква **ѕ** = dz (дзіло). Глаголиця мала ту букву, а кирилиця мала її тільки на означення числа 6. Та буква витворилась колись з „**г**“ і перейшла в „**з**“ та з нею зовсім замішалась. Приходить

(¹) В прикметниках по приголосних ж, жд, ш, ц, як подає о. С. Кархут, ліпше замість ї давати н, напр. п'єнна, сладчайший, кожний, чий. Також: Христосъ, Николай, Мухайл і ін. і так вимовляти.

(2) Писання є після голосних відповідал нормам вимови не української, а російської, як і рос. правопису. Хоч у відмінках писання є та є дають змогу відрізнити граматичні форми однаковозвучні, то не передають правильної вимови двох окремих звуків є та є (іє) в укр. церковно-слов'янщині. Тому краще резигнувати з поданих вище норм писання, а буквами і і є (згл. іє), як це установив о. С. Кархут у своїй граматиці, передавати „і“ та „є“.

у середньоболгарських пам'ятках і в наших церковних книгах. Москалі не вживають її, тільки з хіба на означення числа 6.

4. ВИМОВА ЗВУКІВ

на терені церковнослов'янської мови української редакції,
в наших теперішніх церковних книгах.

а) *Голосні звуки*

є вимовляється, як „**е**“, тільки на початку як преїотоване **є** (**е**), бо давніше клалося там **іє**.

є вимовляється по голоснім преїотовано напр. **ѣѡліє**, а по приголосних, **я є**, напр. **блжєнх**. В іменах взятих з єврейської мови на початку читається як „**е**“, напр. **ѣдѡмх**, **ѣдємх**... крім **ѣнса-кєтх**; з грецької читається як „**е**“, напр. **ѣгїпетх**, **ѣрмолай**, крім деяких, де чит. як „**е**“ напр. **ѣрастх**, **ѣдіонїа**; у двозвуках, як „**є**“: **ѣгїній**. **Подємшє** читай „**е**“ а не „подемше“, бо це зложене слово.

ѡ (малий ює) - носовий звук в сц. мові. (IX-XI ст.) вимовляли як **є**(ен), тепер як „**я**“, чи церковне **иа**.

ѡа (йотований малий ює) - тепер не уживається, в сц. вимовлявся, як **іє**. Тепер заступає його **ѡ**.

ѡ (великий ює) вимовляли як **ѡ**(он), тепер його заступає **ѡѣ**, а в середині й на кінці **ѡ**, напр. **ѡгѡх** - **ѡѣгѡх** (angulus), **ѡѡх** = **ѡѡх** (польське **zaw**). Колись і в укр. мові були носові звуки, але дуже скоро зникли.

ѡѣ (преїотований вел. ює) - вимовляли як **іѡ**, тепер його заступає „**ю**“, напр. **ѡтнїѡдѡ** (otniadu) - **ѡтнїѡдѡ** (звідки). Сцслов. **ѡнѡх** - цсл. **ѡнѡх**.

ѡ - вимовляється як „**і**“ на початку слова, напр. **ѡпѡтїй**; в середині як „**и**“, напр. **ѣгїпетх**; по голосних, як „**є**“: **ѣѡфрѡта**; тільки по „**ѡ**“ як „**й**“: **ѡѡсїй**.

и - стосується в вимові до укр. мови і то звичайно вимовляється, як „**и**“ (москалі все як „**ї**“), а в наступних словах як „**і**“:

- 1) на початку слів: **ѡмѡ**, **ѡжє**; навіть **ѡсѡсѡх** - Ісус.
- 2) наказовий спосіб: **пѡмѡлїмѡ**, **пѡсїмѡх**, **ѡкалїтѡа**, -**є**, **ѡдїтє**; але ненаголошене чит. як „**и**“, напр. **кїдїтє**, **плѡчїтє** (= **плachte**).
- 3) **ни**, **нїжє**, **нїкѡ** (-**жє**) = **нїхѡ**, але **нѣкѡ** = **дехѡ**; **нїкѡгѡдѡ**.

4) відм. 2, 3 і 7 однини імен. III деклін. і 3 і 7 ім. 5 декл.; напр. **дѣшій, зѣмлай, цѣркки**. Виїмок становить **крѣкъ і тлѣ** (крѣки, тлѣ) та по приголосних **з(з), ц**, напр. **стѣси. тѣмніци**.

5) 7 відм. однини: **крачій, (1) мѣчій, пѣли**.

6) Відм. 1, 4, 5 і 6 множини чол. р. і 1, 4 і 5 мн. жін. р., напр. **мѣжій, кѣни, дѣши**. Виїмок є знов по приголосних **з(з), ц**; напр. **кнѣзи, ѡтцѣ**.

7) на **-арь, -тель**, напр. **мѣтари, дѣлатели** (7 відм. одн. і 1, 4, 5, 6 мн.).

8) **козопійти**, щоб відрізнити від **пійти**.

9) по голосних, напр. **моїмъ, край, змій**.

і - вимовляється як „и“ згідно з українізованою вимовою: **Филип (не Філіп), Івѣстин, Николай, пийте, католическій**. Виїмок є **міръ**, щоб відрізнити від подібного слова **міръ** (спокій). Перед голосними вимовляється, як „і“, напр. **інесѣх, Маріа, кеззакѣніє**. В есел. було **сѣдѣи**, в церк. сл. **сѣдѣла**; в есел. мн. **чѣстнии**, в цсл. **чѣстніи**.

х - твердий півголосний „йор“ означав в ст. ц. слов. текстах як дуже коротке „о“ або „и“, напр. **пахть (паѡть), скрѣжѣтъ (скрижѣтъ)**. Тепер його не вимовляється, хіба як „о“ головно перед двома приголосними.

ь - м'який півголосний „ір“ зближався у вимові до „е“, напр. **ѡтьць (ѡтѣць), рѣцѣ (рѣкѣ), вѣчерѣ (вѣчеръ)**, - і почасти до „і“; тепер зм'якшує шелестівку. Не повиннося його пропускати бодай там, де його чується, напр. **похѣальниими, пѣсньми, тѣмѣ, сѣньмъ, козьмѣ**.

ѣ - „ять“. Її вимова була близька до **и**, бо **ѣ** і **и** чергувалися з собою: **ѣсти - їсти, вѣра (поль. więra)**. Тепер вимовляється як „і“ (**хлѣбъ**) (москалі кажуть: **хлѣб**).

г - вимовляється як **нг**, напр. **ѣггѣлѣх = ѣнгѣлѣх**; це приходить у словах перейнятих з грецького; але в **ѣггѣй** вимовляється **г**, бо це назва єврейська.

ѡ (th, θ), вимовляємо як „т“, тільки в отих словах як „ѣ“: **Кнѣзѣмъ, ѣггѣдіа, ѣстѣдій, ѣкѣдістѣ**.

(1) По пишнях ч, ж, ш, щ ніколи не пишеться **и**, тільки **и**, бо вони м'які, спалатизовані з, к, г, х, ц, з. На жаль впливові рос. правопису підлягли і тут наші церковні книги.

5. ДІЯКРИТИЧНІ ЗНАКИ

а) Знаки наголосу.

В найдавніших пам'ятках їх нема, бо тоді здається наголос був рухомий. Пізніше стали наголошувати по правилам живої мови. Тому й тепер треба держатись правил загально принятих, а уникати неправильностей і москалізмів.

Відповідно до наголошення одного зі складів слова розрізняємо знаки, яких назви взяті з грецької мови:

1) **Оксітон**, де наголос на останньому складі з кінця.

2) **Парексітон** - на передостанньому;

3) **Пронарексітон** - на третьому і дальшому з кінця.

Знаки наголосу в наших книгах:

Оксіа (acutus): ', напр. **сла́ка**.

Варіа (gravis): ' напр. **спасѣ**, якщо слово кінчиться наголошеним голосним.

Ісо (spiritus lenis cum acuto): " стоїть над наголошеними голосними в назвucci слова: **ѣкѣ**. Це є звальник ' з оксією '.

Апостроф: ^ звальник з варією; його уживається 1) над сполучником **ѣко** (отже), щоб відрізнити від **ѣко** (же). 2) над займенником **ѣкѣ** (-а, -о), щоб відрізнити від прислівника **ѣкѣ**. 3) над прислівником **ѣ-ше**. 4) над **ѣ** (єго) для відрізнення від **ѣ**; **ѣже**, **ѣже** („котрі“ чолов. і середн. р.), щоб відрізнити від **ѣже** (котрий чол. р.) і **ѣже** (котра).

Камора: ^ для форм множини **пѣсни** (пѣсни род. одн.)

Спійна: ^ над **и**, коли воно виражає **й** (j).

б) Ерик і паерик.

До діякритичних знаків належить також ерик: ', що стоїть при кінці слова в горі замість **ѣ**, на пр. **граѣ**, а в середині слова заступає **ѣ**, напр. **полѣза**. - Паерик ^ стоїть в горі над кінцевою буквою слова і заступає перед точкою кінцевий **ѣ**. Напр. **вѣклѣ**. Сюди належить і титла, що її пишеться над скороченими словами.

в) Атони і енклітики.

Крім слів з наголосами є такі, що не мають наголосу, а спираються на наголосі наступного слова, напр. **да вѣдетѣ**. Вони звуться **атони**: **ѣ**, **ѣ**, **да**, но і всі прийменники незложені, як: **ѣ**, **на**, **подѣ**. Слова без наголосу, що опираються на наголосі попе

редніх слів, звуться *енклітики*, напр. **бо, бы, же, ли**, особові займенники **ми, ма, ти, та, ны, кы** (4 відм.) і зворотного займенника **си, са**. **Йще бы косяхотѣхъ**. Якщо енклітика стоїть по слові з варією, то ця варія перемінюється в оксію, напр. **спасі ма. Та, ма, ны, кы** мають наголос, як що на них притиск, або як стоять по комі: **Бѣѣ тѣ келчѣмъ. Ё тѣ, Бѣ, ма келчѣдѣ**.

Са пишеться з попереднім словом, а коли б понім мала бутн енклітика **ми, бо, же бы...**, то її кладеться перед **са** і пишемо разом, напр. **ѡкрылбыхъса**; але: **что са ѡмножиша**.

г) Скорочення слів.

Ідучи за прикладом греків перекладачі і списувачі староцерк. слов. і церк. слов. текстів ввели також уживання скорочених слів із *титлами* над ними. Це відноситься до слів, що часто повторюються, т. зв. *потіпа сасга*.

Принято кілька типів скорочень:

а) Пропускання кількох букв у довшому слові, напр. **Бѣхъ, ѿпѣхъ, бѣхъ, гѣхъ** = **глагола, Гѣхъ - Господѣхъ, Дѣхъ - Дѣхъ, Ісѣхъ - Ісѣсѣхъ, мѣхъ - мѣхъ, сѣхъ - свѣхъ, цѣхъ - цѣхъ**.

б) Слово-титла це мала буква під титлою писана над словом з пропущеним „с“, напр. **вѣхъто, Гѣхъ - Господѣхъ**; також інші букви виносили над рядки: **Бѣхъ - Богородица; гѣхъ - глаголахъ; Ёхъ - Ёвангѣліе; ѡхъ** - зложене з **ѡ** і **т**; в вигуку **ѡхъ, ѡхъ** пишеться омегу зо звальником і титлою.

в) Ініціальні скорочення рідкі: **ІНЦІ** - Ісус Назорянин Цар юдейський; **Мр̄ Ѡс̄** - **Μήτρ̄ς Θεοῦ**; **ІХС** - Ісус Христос Спаситель; **ѿмр̄хъ - ѿмр̄хъ**.

Писання скороченого слова вважали колись віддаванням почеси для повного імені. **Дѣхъ** означало доброго духа, а **Дѣхъ** - злого.

д) Букви як числа.

1	ā	6	ḡ	11	ā	20	ḡ	60	ḡ	200	ḡ	700	ψ
2	ḡ	7	ḡ	12	ḡ	21	ḡ	70	ḡ	300	ḡ	800	ḡ
3	ḡ	8	ḡ	13	ḡ	30	ḡ	80	ḡ	400	ḡ	900	ḡ
4	ā	9	ḡ	14	ā	40	ā	90	ḡ	500	ḡ	1000	ḡ
5	ḡ	10	ī	15	ḡ	50	ḡ	100	ḡ	600	ḡ	2000	ḡ

10.000 = ḡ або (а) **тѣма**. 502 = **ḡ**. 1957 = **ḡ**.

II. ЧАСТИНА

МОРФОЛОГІА

(Наука про форми слів)

БУДОВА СЛОВА.

Є слова подібні значенням, якщо мають спільний *корінь*, – це найважливіша частина слова, спільна для всіх споріднених слів; напр. **хвал**, від якої творимо слова: **хвалà**, **хвалѐнх**, **хвалѝти**. Через додання *наростків* (суфіксів), як **хвал-ѝти** або *приростків* (префіксів), як **по-хвалѐнїє** – творяться різні значення або форми того слова. Приросток + корінь + наросток творять *пень* (основу) слова, який приймає *закінчення*, напр. **по-хвал-ѐнї-є**.

Також творяться нові слова складенням двох чи більше слів: **блаґословѝти**... Це складені слова.

Деякі слова в церковній мові прийнялись із *чужих* мов: **ѡла-каѝтрх** (склянка), **ѡромѝтх** (пахощі), **гѣѐнна** (огняне озеро), **скѝнѝа** (шатро), **ѣнѝдѝтх** (одежа), **крѝнх сѣлхнѝй** (пільний квіт), **ѡггѝах** (післанець, ангел).

ЧАСТИНИ МОВИ.

Всі слова, що з них складається мова, з огляду на їх значення і характер діляться на групи звані частинами мови. В церковнослов'янській мові є *десять частин мови*: 1. іменник, 2. займенник, 3. прикметник, 4. числівник, 5. дієслово, 6. прислівник, 7. прийменник, 8. сполучник, 9. частка, 10. вигук.

Відміна дієслів зветься *кон'юґація*, а відміна імен (перших чотирьох частин мови) – *деклінація*, яка є потрібна:

1. Деклінація *іменникова*, за якою крім іменників ще відмінюються прикметники й дієприкметники простої (короткої) форми, напр. **дѡка**, **хвалà**, **хвалѝмх**. **хвалѐнх**, основні числа (крім **ѣдѝнх**, **дѡдà** і **ѡдà**) та займенники особові: **ѡзх**, **тѡ**, **сѡ** (').

(') Пні особ. займенників у поодиноках відмінках не є етимологічно ті самі, а закінчення в деяких відмінках подібні до закінчень деклінації імен або родових займенників.

2. Деклінація *займенникова*, за якою відмінюються крім решти займенників ще числівники: **ѣдинѣ, двѣ, ѣднѣ, двѣ**.

3. Деклінація *складена* (з означеним родівником), за якою відмінюються прикметники й дієприкметники у формі складених, напр. **дѣбрыи, -аи, -ѡе; хвалѣшии, хвалѣшии, -аи, -ѡе** і числівники.

Імена мають сім відмінків, три роди (чоловічий, жіночий і середній) і три числа: одинна, множина і двоїна, (*singularis, pluralis i dualis*).

В двоїні 1, 4 і 5 відмінок є собі рівні, 3=6 відмінкові, 2=7 відмінкові. — Назви відмінків:

1. Називний, відповідає на питання: хто? що?
2. Родовий, кого? чого? або чий, чия, чие?
3. Давальний, кому? чому?
4. Знахідний, кого? що?
5. Кличний, (як кличемо?)
6. Орудний, ким? чим?
7. Місцевий, в кому? в чому?

Для кращої орієнтації та зоглядів технічних для визначення відмінків уживатимемо чисел: 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7.

І. ІМЕННИКИ

Деклінацій є шість: (1)

1. Деклінація іменників чоловічого роду, що кінчаються на **-ѣ** (**ѣ**) і середнього на **-ѡ** і **ѣ** (**ѣ**).

Приклади: **рѣбѣ, кѡнѣ, крѣчѣ, рѣѣ, ѡтѣчѣ; дѣло, поле, ѡученѣ. Кѡнѣ** було **конѣѣ**; **ѣ** відпав, а **ѣ** відпавши зміякшив **ѣ** на **нѣ**. подібно **краѣѣ** на **краѣ**.

2. Деклінація ім. чоловічого роду на **ѣ**: **сѣнѣ, -ѡѣ, -ѡнѣ...**

3. Деклінація ім. жіночого роду на **-а** (**а**); пр. **рыба, кѡла, змѣѣ, чѣша**. Є кілька ім. чоловічого роду, напр. **ѣнѣша, сѣдѣѣ**.

4. Деклінація ім. чоловічого і жіночого на **-ѣ**: пр. **пѣтѣ, кѡстѣ**.

5. Деклінація ім. жіночого роду на довге **ѣ** (**ѣ**); пр. **скѣрѣ, цѣркѣ** (сѣл, **цѣркѣ**), **нѣплоды...** Латинське *socus*, якого **ѣ** видало на слов'янському ґрунті **ѣ** в називнім **скѣрѣ**, а перед голосним (у дальших відмінках) **ѣѣ, цѣркѣѣ-ѣ** (**цѣркѣѣ**).

(1) Цей поділ за Лескіном.

6. Деклінація імен. середнього роду. що їх пень кінчиться шелестівкою **н**, **с**, **т**, а також два іменники жіночого роду: **мати** (**матер-**) і **дщи** (**дщер-**). Середнього роду: **їмѧ** (**имн-**), **тѣло** (**тѣлес-**), **ѡкчѧ** (**окчат-**) .. Також кілька ім. чоловічого роду з пнем на **-ен**.

1. ДЕКЛІНАЦІЯ

Ділиться на тверду (чолов.: **а**, і середн.: **г**) і на слабу (чол.: **б**, **в**, і середн.: **д**, **е**)

А. Іменники чоловічого роду:

Однина	Множина
а) 1. рабѣ колакѣ , дѣхѣ , богѣ	раб-ѣ (-оѣ), колицѣ , дѣси , богѣ , богѡѣ
2. раб-ѧ	раб-ѣ (-ѡѣ)
3. раб-ѣ (ѡки)	раб-ѡмѣ (ѡмѣ)
4. (рабѣ), раба , колак-а , дѣх-а (ѣ), бога	раб-ѣ , колак-ѣ , дѣх-ѣ , бог-ѣ
5. раб-ѣ , колачѣ , дѣш-ѣ , бож-ѣ	рабѣ , колицѣ
6. раб-ѡмѣ	раб-ѣ , колак-ѣ , дѣх-ѣ , бог-ѣ
7. (кѣ) раб-ѣ , колицѣ , дѣсѣ , богѣ	раб-ѣѣ , колицѣѣ , дѣсѣѣ , богѣѣ

Двоїна: 1, 4, 5 **раб-ѧ**; 2, 7 **раб-ѣ**; 3, 6 **раба**.

4. відмінок заступається також другим уже в староцерк. сл.

Іменники закінчені на гортанний приголосний **к**, **г**, **х** змінюють його в відміні перед **ѣ** на шипячий **ч**, **ж**, **ш**, а перед **ѣ** або **и** на сичачий **ц**, **з**, **с**. – В закінченні пня між двома приголосними приймають вставне **ѣ** або **ѡ** в 1. відм. (1 4.), напр. **хрѣк-ѣ-тѣ**, **хрѣк-тѣ**.

Іменники **жидокѣнѣ**, **колицѣнѣ**, що мають в однині **наросток-ѣнѣ**, тратять його в множині: 1. **Жидоѣ**, **колицѣ**, 2. **Жидѡѣнѣ**, **колицѣнѣ**, 3. **Жидоѡмѣ**, **колицѣромѣ**, 4. (**Жидѡ** або) **Жидоѣ**, **колицѣнѣ**, 5=1, 6=4, 7. **Жидоѣѣнѣ**, **колицѣнѣѣ**.

Фѣнѣнѣ, род. **фѣнѣнѣ**; **Хрѣстоѣнѣ**, **Хрѣтѣ**. Замість **Ісѣсѣ** **Хрѣтѣ** може бути **Ісѣсѣ** **Хрѣтѣ**. Часом орудн. множ. **-ами**, напр. **ѡѣнѣ-ами**.

Однина	Множина	Двоїна
б) 1. кра́й	кра́н (-екє)	1, 4, 5 кра́-я
2. кра́-я	кра́-й (єкх)	2, 7 кра́-ю
3. кра́-ю (-єки)	кра́-ємх, їсд́ємх	3, 6 кра́-єма
4. кра́й	кра́-и	
5. кра́-ю, ⁽¹⁾ Зах́ує	кра́и	
6. кра́-ємх, їсд́ємх	кра́и	
7. (кх) кра́и	кра́-иґх (-єґх)	

Чужі імена мають 5 відм. на „є“, а чужі ім. закінчені на -єй мають 6. відм. однини і 3 множ. закінчені на -ємх згідно -ємх (-wмх).

Однина				Двоїна
в) 1. кра́чк	о́тцік	кн́аск	ко́нк	1,4,5 крач-а кн́асіа
2. крач-а	о́тц-а	кн́ас-іа	кон-іа	2,7 крач-с кн́асю
3. крач-с	о́тц-с	кн́ас-ю	кон-ю (єки)	3,6 крач-єма
4. крач-а	о́тц-а	кн́ас-іа	кон-іа	
5. кра́ч-с	о́тч-є	кн́ас-є	ко́н ю	
6. крач-ємх,	о́тц-ємх,	кн́ас-ємх	кон́ ємх	
7. (кх) крач-й,	о́тціґ(-к).	кн́ас-й (к).	кон-й (-к)	

Множина				
1. кра́ч-и	о́тц-й	кн́аси	ко́н-и (-к)	
2. кра́чк	о́тцікх (єкх)	кн́аск	ко́нк	
3. кра́ч-ємх		кн́ас-ємх		
4. кра́ч-и	о́тц-й		ко́н-и	
5. кра́ч-и (-екє)				
6. кра́ч-и	о́тц-й		ко́н-кми	
7. (кх) кра́ч-иґх (-єґх),	о́тц-кх		ко́н-єґх	

За зразком в) відмінюються іменники, що мають перед кінцевим „к“ шипячий, або один із сичачих ц, з (s) або л, н, р, напр. ї́кєлк, о́ґнк, ца́рк.

(1) Закінчення -с -ю в кличному прийшло з відміни инів на -с (2 декл.).

По шипячих і по „ц“ закінчення дальших відмінків приймають нейотований голосний напр. мѣжа, ѡтца.

Кличний однини кінчиться в шипячих на -ѣ, в закінчених на л, н, р кінчиться на -ю, а в сичачих на -є, напр. ѡтче і тоді ц чи з(с) перемінюється в ч або ж.

Іменники закінчені на -тель і -арк мають називний множини на -іє, як з 4 декл. так само деякі інші, напр. мѣжіє, цѣріє; род. множ. -ей, напр. мѣжіей...

Б. Іменники середнього роду :

кінчається на „є“, а по шипячих, по „ц“ і по зм'якшених приголосних на -є.

Однина	Множина	Двоїна
г) 1,4,5 лѣтъ-ѡ, кѣк-ѡ, йг-ѡ	лѣтъ-а, кѣк-а, йг-а	1,4,5 лѣтъ-ѣ, кѣц-ѣ, йс-ѣ
2. лѣтъ-а.	лѣтъѣ	2,7 лѣтъ-ѣ
3. лѣтъ-ѣ	лѣтъ-ѡмѣ (ѡмѣ)	3,6 лѣтъ-ѡма
6. лѣтъ-ѡмѣ	лѣтъ-ѡ, кѣк-ѡ	
7. (кѣ) лѣтъ-ѣ. кѣц-ѣ, йсѣ	лѣтъ-ѣхѣ, кѣцѣхѣ, йсѣхѣ	

Перед закінченням -ѣ гортанний к, г, х переходить у відповідний сичачий ц, з(с), є, напр. ѡѣхѡ-ѡѣсѣ; ѡко-ѡѣк, двоїна від ѡѣхѡ: ѡѣши, ѡѣшию, ѡѣшіма; так само ѡчи: род. множ. ѡѣшіей, ѡѣчей. До того зразка г) належать також dualia tantum: врата, ѡѣста (рот), чресла (бедро).

Однина	Множина	Двоїна
д) 1,4,5 лицѣ, сокровище	лицѣ-а, сокровищѣ-а	1,4,5 лицѣ-ѣ
2. лицѣ-а	лицѣѣ, сѣрдѣ-ѣѣ	2,7 лицѣ-ѣ
3. лицѣ-ѣ	лицѣ-ѡмѣ, сѣрдѣ-ѡмѣ	3,6 лицѣ-ѣма
6. лицѣ-ѡмѣ	лицѣ-ѣ	
7. (кѣ) лицѣ-ѣ(-ѣ), сокровищѣ	лицѣ-ѣхѣ, сѣрдѣ-ѣхѣ	

До цього зразка належать іменники середнього роду, що кінчається на „є“ з попереднім сичачим „ц“ або шипячим ц, ж. Від лѡже род. множ. лѡжей.

е) 1,4,5 оґчѣніє	пѡл-ѣ	оґчѣні-ѡ	1,2,5 оґчѣніи, пѡл-и
2. оґчѣні-ѡ,	пѡл-ѡ	оґчѣні-и	2,7 оґчѣні-ю, пѡл-ю
3. оґчѣні-ю,	пѡл-ю	оґчѣні-ѡмъ	3,6 оґчѣні-ѡмѡ
6. оґчѣні-ѡмъ,	пѡл-ѡмъ	оґчѣні-и (-нѡми)	пѡл-ѡмѡ
7. (кѡ) оґчѣні-и	пѡл-и	оґчѣні-иѡ, пѡл-ѡѡ	
		ѡбѡтѣ-ѡѡ, мѡр-ѡѡ	

До цього зразка належать ім. середнього роду, що кінчаються на -ѣ (давнє іє) з попереднім палятальним плавним приголосним (мѡр-ѣ, -ѡ).

Зразок г) має в оруд. множ. закінчення -ѡ, а зразки д) і е) мають -и. Де в зразку г) було -ѡ, там у зразку д) і е) переважає -и. В род. множ. де пень кінчиться на два приголосні, приймає вставку „ѣ“, напр. шатрѡ, -терѡ; сѣрдцѣ, сѣрдцѡ.

2. ДЕКЛІНАЦІЯ на -ѡ.

Сюди належить не багато іменників чол. роду, як кѡѡ, -ѡ, сѡѡ, чѡѡ, дѡѡ. дѡмъ, лѣдъ, мѣдъ, пѡѡ (половина), вѣрѡ, нѣѡ, ѡдъ. Всі мають в род. одн. закінчення на -ѡ. Сѡѡ і чѡѡ згодом прийняли род. на -ѡ.

Вже давно більшість із них стали тратити свої власні закінчення й переходити до 1. деклінації. Однак тим впливали і на неї, так що в ц. сл. мов. української редакції маємо такі форми ім. 1. декл.: род. рѡд-ѡ замість рѡд-ѡ, дав. Бѡѡки побѣч. Бѡѡ; назив. множ. дѡѡ-ѡѡ зам. дѡѡ-и.

Зразок відміни (в староцерк. слов. мові)

1. сѡѡ	сѡѡ-ѡѡ (сѡѡѡ)	1,4,5 сѡѡѡ(-ѡ)
2. сѡѡ-ѡ (сѡѡ-ѡ)	сѡѡ-ѡѡ	2,7 сѡѡѡѡ
3. сѡѡ-ѡѡ (сѡѡ-ѡ)	сѡѡ-ѡмъ (-ѡѡмъ)	(сѡѡѡ)
4. сѡѡ (сѡѡ-ѡ)	сѡѡ-ѡ	3,6 сѡѡѡѡ
5. сѡѡ-ѡ (сѡѡ-ѡ)	сѡѡ-ѡѡ	(в скобках цер-
6. сѡѡ-ѡѡ	сѡѡѡѡ (сѡѡ-ѡѡ, чѡѡѡѡ)	ковно-слов'янські
7. сѡѡѡ (сѡѡѡ)	сѡѡ-ѡѡ (сѡѡѡѡ)	форми)

3. ДЕКЛІНАЦІЯ

а) 1. коД-à	коД-ы	б) чаш-а	чаш-н (сцс.-а)
2. коД-ы	коДх	чаш-н (сцс.-а)	чашн, прйтчей
3. коД-ѣ	коД-амх	чаш-н	чаш-амх
4. коД-с	коД-ы	чаш-с	чаш-н (ніколи-ы)
5. коД-о	коД-ы	чаш-є	чаш-н
6. коД-ою	коД-амн	чаш-ю	чаш-амн
7. коД-ѣ	коД-ахх, ланіт-ѣхх	чаш-н	чаш-ахх

Двоїна: 1,4,5 коД-ѣ чаш-н
 2,7 коД-с чаш-с
 3,6 коД-ама чаш-ама

в) 1. пѣстѣн-а (¹)	пѣстѣн-н	г) зми-а	зми-й
2. пѣстѣн-н	пѣстѣнх	зми-й	зміій
3. пѣстѣн-н	пѣстѣн-амх	зми-й	зми-амх
4. пѣстѣн-ю	пѣстѣн-н	зми-ю	зми-й
5. пѣстѣн-є	пѣстѣн-н	зми-є	зми-й
6. пѣстѣн-ю	пѣстѣн-амн	зми-єю	зми-амн
7. пѣстѣн-н	пѣстѣн-ахх	зми-й	зми-ахх

Двоїна: 1,4,5 пѣстѣн-н зми-й
 2,7 пѣстѣн-ю зми-ю
 3,6 пѣстѣн-ама зми-ама

Третя деклінація ділиться, як бачимо, на *тверду а)*, де пень кінчиться на твердий приголосний, — і на *м'яку* відміну (б, в, г). Різницю між ними пізнаємо по тім, що де в твердій є **ы** та **ѣ**, там у м'якій змінється на **-н**; знову **о** змінється на **є**, а інші голосні в іменників м'якої відміни в закінченнях йотуються, крім пошп'ячих і сичачих у зразку б); отже: **пѣстѣн-ю**.

За зразком а) відмінюються ім. жіночого роду на **-а** з твердим приголосним, напр. **добрѣта, кончіна, дєсна** (ясна), множ. **дєсны, дєснх**; двоїна **оўстѣѣ** (губи); множ. **оўстѣн. -інх**. Деякі приймають вставне **-є** в род. множ.: **прйтча, прйтчей; зємля, зємєль; сєдѣа, сєдєій**. Перед закінченням **-ѣ** гортанні **г, к, х** перемінюються на сичачі: **з, ц, с**; а знову **сх** та **ск** на **-ст**; на пр. **нога, нозѣ; рєка, рєцѣ; мѣха, мѣек; пѣсѣа, пѣсѣк; дѣска, дѣстѣ**.

(¹) В сцс. в називнім було пѣстѣнн, рабѣнн, господѣнн.

До цього належать також чоловічі імена, як: коєкѣда, кладѣка, савѣа, ісѣда...

За зразком б) відмінюються жіночі імена закінчені на: -жа, -жда, -ша, -ча, -ща, напр. мрежа, нсжда; також чоловічого роду: кельмѣжа, ёнона, предѣча. Також на сичачий приголосний: темнища, рѣза. Трѣйца має род. Трѣйцы, дав. Трѣйцѣ; так само Богородица; ѡдѣжа, -ы, -ѣ; отже по сичачім ц і жд стоїть, як по твердім родовий -ы, дав. -ѣ.

За взірцем в) відмінюються ім. закінчені на -и з попереднім плавним зм'якшеним л або р або н, напр. колы, вѣчери, земліа, когінна.

За взірцем г) відмінюються іменники закінчені на -и з попереднім голосним напр. ладїа (лодь), ксѣтодіа, стїхїа; також чоловічого роду, як ссдїа (сєс. сждни), кктїй або кктїа (ретор), кѡрмчїй (керманич), крѣкїй (кіш), мѡланїй (махнин) - лискавка, бѣлїй (сєс. -ни) - воробит. Збірний іменник жін. вратїа, множ. род. вратїй, дав. вратїамъ, -иѣхъ.

4. ДЕКЛІНАЦІЯ

До неї належать іменники чоловічого і жіночого роду закінчені на -к. Різниця в них у відміні тільки та, що іменники чоловічого роду мають орудний одн. закінчений на -ѣмъ, наз. множ. -їє, а жіночого роду орудний одн. -їю, а наз. множ. -ни. Вчасно стали деякі іменники цієї деклінації переходити до 1. декл. напр. Госпѡдѣ: одн. 1. і 4. Госпѡда, 3. Госпѡд-ѣ (-ѣки), 7. Госпѡд-ѣ; двоїна 1, 4, 5 госпѡда, 3, 6 госпѡдема.

а) 1. нѣтъ	нѣт-їє	двійня	б) кѡстѣ	кѡст-ни	двійня
2. нѣт-ї	нѣт-їй, -їй	1, 4, 5 нѣт-ї	кѡст-ни	кѡст-їй (їй),	1, 4, 5
3. нѣт-ї	нѣт-ѣмъ	2, 7 нѣт-їю	кѡст-ни	кѡст-ѣмъ	кѡст-ни
4. нѣтъ	нѣт-ї	3, 6 нѣт-ѣма	кѡстѣ	кѡст-ни	2, 7 кѡстїю
5. нѣт-ни	нѣт-їє		кѡст-ни (-ї),	кѡст-ни	3, 6
6. нѣт-ѣмъ, нѣт-ѣмї			кѡст-їю	кѡст-ѣмї, кѡстѣма	
7. нѣт-ї	нѣт-їѣхъ		кѡст-ни	кѡст-їѣхъ	

За зразком а) відмінюються іменники чоловічого роду на -к, напр. гвѡздѣ, дрекѡлѣ (дручок, батїг), зкѣрк (род. -и), гортѣнѣ, гѡлѣбѣ (род. гѡлѣби, оруд. -ѡмъ), лѣктѣ, лѡскѣ, нѡгтѣ, зѣтѣ (род. -и, дав. -ю) ѡѣгѣ, чѣркѣ; множ. лѡдїє.

За зразком б) відмінюються ім. жіночого роду на -к, напр. двѣркѣ, кѣскѣ (село) нѡцѣ, вѣцѣ, зѣновѣдѣ, рѣцѣ (обвинувачення).

скóрък, ткáрък, твѣрдък, чѣмáдък. Усі ім. з наростками: -ааь, -аь, -нъ, -остъ, -снъ. -саь, -тъ, -каь, напр. печáаьк, сáаьк, сѣ́нък, мѣ́дростък, кáснък (байка), мýсáьк, сѣ́тък, скирѣ́аьк (сопівка). Також pluralia tantum: йáсн, гѣ́сн, нѣ́здри, ѡ́трѣкн (сміття), дѣ́ти, пѣ́рси, мѡ́щи...

5. ДЕКЛІНАЦІЯ

іменників жіночого роду на -ы, а пень на -кх.

Однина	Множина	Двоїна
1. ЛЮБ-Ы ЦѢРКОВЬ (єцє. црѣкы)	цѣркк-й	1,4,5 цѣркк-й
2. ЛЮБВ-Ѣ, ЦѢРКК-Ѣ (-и)	цѣркк-ѣй (-кѡвѣ)	2,7 цѣркк-ю
3. ЛЮБВ-Й, ЦѢРКК-И	цѣркк-амѣ	3,6 цѣркк-ама
4. ЛЮБѢК ЦѢРКОВЬ	цѣркк-й	
5. ЛЮБ-ѢК (-ѣй), ЦѢРККѢ	цѣркк-й	
6. ЛЮБѢК-Ю, ЦѢРК(Ѣ)К-Ю	цѣркк-амн	
7. ЛЮБВ-Й (-ѣ)	цѣркк-ахѣ	

С. ц. с. слов. було цѣрккк-, називний одн. цѣркы, а в церк. сл. х перейшло в „ѡ“: цѣрккѡ.

Подібно відмінюються прѣлюбѣ (чужолоство), вѣкы (або вѣкѡк -бук), нѣплѡды (род. -ѡѣ, нѣплідна), скѣркы (свекруха), ѡ́тры (-ѡк, братова), скрѡк (начиння), крѡк, хѡрѡгѡк, смѡкы (смоква); вѣ́тък, род. множ. кѣ́тъкй і кѣ́тъкѣ, оруд. кѣ́тък(а)ми, місц. кѣ́тъкѣхѣ. Крѡ́к, множ. дав. кровѣ́мѣ, оруд. кровѣ́мй, місц. кровѣ́хѣ.

6. ДЕКЛІНАЦІЯ (пнів на приголосні)

а) пні на -ен (-и).	
1. КА́МЕНЬ ⁽¹⁾ ДѢ́НЬ Ї́МѦ (ѣ)	ка́менѣ, днѣ́е й́менѡ
2. КА́МЕН-Ѣ (-и), ДНѢ́ Ї́МЕН-Ѣ (-и)	ка́менѣй (-ѣй), днѣ́й й́менѣ
3. КА́МЕН-И ДНѣ́й(-ѣи), й́МЕН-И	ка́менѣмѣ й́менѣмѣ
4. КА́МЕНЬ Ї́МѦ	ка́мени й́менѡ
5. КА́МЕН-Ю Ї́МѦ	ка́менѣ й́менѡ
6. КА́МЕН-ѢМЬ Ї́МЕН-ѢМЬ	ка́менѣми, дѣ́нѣми, й́менѣми, й́менѣми
7. КА́МЕН-И Ї́МЕН-И (-ѣ)	ка́менѣхѣ, днѣ́хѣ, й́менѣхѣ, -ѣхѣ

(1) В с.ц.с. було ка́мы, пла́мы.

Двоїна: 1, 4, 5 *ка́мен-н*, *днй*, *йменѣ* (-н); 2, 7 *камен(і)ю*, *днію* *днію*,
 • *ймен-ѣ*, -ію, 3, 6 *ка́меньма*, *дѣньма*, *ймен-ьма* (-ѣма).

Іменники чолов. роду: *ка́мень* (камы) і *пла́мень*. За зразком *дѣнь* відмінюються: *ко́рень*, *крѣмень*, *ѣлень*, *стѣвень*, *лѣчмень*, *рѣмень*.

За зразком *йма* відмінюються ім. середнього роду, як *брѣма*, *врѣма*, *сѣма*, *писма* (род. *писмене*), *плѣма*; *ра́мо* (ѣне), місц. одн. *ра́мѣ*, множ. *ра́мѣх*; *тѣма*.

б) пні на -с.		в) пні на -т
1, 4, 5 <i>тѣло</i>	<i>тѣлес-а</i>	<i>телѣ</i> , <i>о́троч-а</i> <i>телѣт-а</i>
2. <i>тѣлес-ѣ</i>	<i>тѣлѣсѣ</i>	<i>телѣт-ѣ</i> <i>телѣтѣ</i>
3. <i>тѣлес-й</i>	<i>тѣлес-ѣмѣ</i>	<i>телѣт-н</i> <i>телѣт-ѣмѣ</i>
6. <i>тѣлес-ѣмѣ</i> (<i>тѣломѣ</i>), <i>тѣлес-ѣмѣ</i>		<i>телѣт-ѣмѣ</i> <i>телѣт-ѣмѣ</i>
7. <i>тѣлес-й</i>	<i>тѣлес-ѣхѣ</i> (-ѣхѣ)	<i>телѣт-н</i> (-ѣ) <i>телѣт-ѣхѣ</i>

Двоїна: 1, 4, 5 *тѣлесѣ*(н); 2, 7 *тѣлесѣ*; 3, 6 *тѣлесѣма*.

За зразком б) відмінюються ім. середнього роду: *чѣдо*, *дрѣко*, *коло*, *нѣбо*; *сло́ко*, -ѣсѣ, тільки в значенню Сина Божого мас по I. декл. 5 відм.: *Сло́ке*. Також *о́ко* (*о́чесѣ*) і *о́ѣхо* (*о́ѣшесѣ*); тільки двоїна: *о́чи*, *о́чню*, *о́чима*; *о́ѣши*... Відм. місцевий одн. *о́цѣ* або *о́чесѣ*.

За зразком в) відмінюються ім. сер. роду, що виражають молі істоти та здрібінілі імена: *я́гна*, *жрѣба*, *о́сла*, *козла*, *о́кча*, *близна*, *кнѣча*. *Дѣта* відмінюється в множ. як *ко́сть*: *дѣти*, *дѣтѣмѣ*, *дѣтѣмѣ*.

г) пні: <i>ма́тер</i> і <i>дѣштер</i> (дѣтер) (донька)		
1, 5 <i>ма́ти</i>	<i>дѣш</i>	<i>ма́тер-н</i> <i>дѣш-н</i>
2. <i>ма́тер-ѣ</i> (-н), <i>дѣш-ѣ</i>		<i>ма́тер-й</i> (-ѣй)
3. <i>ма́тер-н</i>		<i>ма́тер-ѣмѣ</i>
4. <i>ма́терѣ</i>	<i>дѣшѣ</i>	<i>ма́тер-н</i>
6. <i>ма́тер-ію</i>		<i>ма́тер-мн</i>
7. <i>ма́тер-н</i> (-ѣ)		<i>ма́тер-ѣхѣ</i>

II. ЗАЙМЕННИКИ

Діляться що до форми на іменникові (*ѣхѣ*, *нѣкто*...) і прикметникові (*то́ѣ*, *то́ліхѣ*); а що до значення на:

- особові: *ѣхѣ*, *тѣ*, (ї-він).
- зворотні: *са*, *себѣ*, *себѣю*.

3. присвійні: мѡй, кáшк.

4. вказівні: сѣй(сѣй), сн, сѣ; той, тá(тá), тѡ(ѡ); ѡнѣ, -á, -ѡ; ѡкѣ...

5. питальні: ктѡ, чтѡ, кѣй, чѣй; колѣкѣ (як великий), кáкѣ, кáкѡкѣ, кѡтѡрый...

6. відносні: ѣже, кѡтѡрый, ѣковѣ...

7. неозначені: нѣкто (дехто), нѣкий (якийсь), множ. нѣци; ѡнсѣй, ѣнѣ; нѣкто(же) = ніхто, нѣчтоже = ніщо.

8. прикметники займенникові (вживаються як неозначені, часом як питальні та відносні): сáмѣ; тáкѣ, -á, -ѡ; кáкѣ, всáкѣ, дрѣгѣ, кѣсѣ, тáкѡкѣ, тѡлѣкѣ, мнѡгѣ...

Відміна

1) особові: 1. і 2. особа:

1. ѣѣѣ	мѣ	тѣ	вѣ
2. мѣнѣ	нáсѣ	тѣбѣ	кáсѣ
3. мѣѣ, мѣ	нáмѣ	тѣбѣѣ, ти	кáмѣ
4. мѣнѣ, мѣ	нѣ, нáсѣ.	тѣ, тѣбѣ	кѣ, кáсѣ
5.		тѣ,	вѣ
6. мѣѡю	нáми	тѡѡѡю	кáми
7. мѣѣ	нáсѣ	тѣбѣѣ	кáсѣ

Двоїна: 1. кѣ; 2, 7 нáю; 3, 6 нáма; 4 нá.

1, 4, 5 кá; 2, 7 кáю, 3, 6 кáма.

2) третя особа: одинна

1. н(¹) (ѡнѣ), ѣже; тá (ѡна), ѣже; ѣ (ѡно), ѣже	н (ѡни), ѣже; тá (ѡны), ѣже; середн. тá (ѣже), ѡна
2. ѣгѡ ѣт ѣгѡ	ѣѣѣ
3. ѣмѣ ѣѣ ѣмѣ	ѣмѣ
4. ѣ, ѣгѡ (кѡнѣ = кѣнѣ) ѣ ѣ	ѣ, ѣѣѣ; ѣ; тá
6. ѣмѣ (сѡ нѣмѣ) ѣѡ ѣмѣ	ѣми
7. ѣмѣ (кѣ нѣмѣ) ѣѣ ѣмѣ	ѣѣѣ

(¹) Особовий на 3. особу. Уживається тільки в дальших відмінках; в на-
зивнім тільки як ѣже - котрий.

2) зворотний сѧ: род. сѧѣ
дав. сѧѣѣ, сѧ
знах. сѧѣ, сѧ

оруд. собоѡ
місц. сѧѣѣ

3) присвійні: мой (мо-и)

Однина	Множина
мо-й мо-іа мо-є	мо-й, мо-ѧ мо-іа
мо-егѡ мо-еѧ мо-егѡ	мо-ійхѣ
іт. д. як и, ѡ, є.	

Подібно відмінюються: тѡѡй, нашь, кашь, скѡй; чій, -іа, -є (прикметниково-питальний); збірні числівники: дѡѡй, -іа, -є; ѡѡѡй, трѡѡй...

4) вказівні: сій (сій) - м'яка група.

Однина	Множина	Двоїна
1. сій, сій сііа сє, сіє	сй, сін сіѧ, сііа	1,4 сіа; ж. і сер. сін, сй
2. сєгѡ сєѧ сєгѡ	сйхѣ	2,7 сєѡ
3. сємѣ сій сємѣ	сймѣ	3,6 сіма
4. сій, сєгѡ, сіѡ сє, сіє	сіѧ, сйхѣ; сіѧ, сііа	
6. сіймь сіѡ сіймь	сійми	
7. сємь сій сємь	сйхѣ	

Подібно як сій відмінюються займенники закінчені на „ь“: нашь, -егѡ; кашь; сійць, -а, -є; прикметники займенникові, як кєсь (кєсєгѡ), кєѣмь; кєй, кєѣмѣ, кєѧ; жін. кєіа, кєѧ, множ. кєѧ; сер. кєє, множ. кєіа; чѣждѣ (-егѡ або чѣждагѡ влож.); чій, -іа, -є.

Тоѡй - тверда група.

1. (тѣ) тоѡй тѡіа тѡ, тѡє	ти, тін; тѡ, тѡѧ; тѡ, тѡіа	1, 4, 5 тѡ.
2. тогѡ тоѧ тогѡ	тѣхѣ	тѣ, тѣ
3. томѣ тоѡй томѣ	тѣмѣ	2, 7 тоѡ
4. тогѡ, тоѡй; тѣѡ, тѣ; тѡє	тѡ, тѡѧ, тѣхѣ; тѡѧ, тѡ, тѡіа	3, 6 тѣма
6. тѣмь тоѡ тѣмь	тѣми	
7. томь тоѡй томь	тѣхѣ (жін. також тѡхѣ	

Подібно як тоѡй відмінюються займенники закінчені на „ѣ“: ѡнѣ, -а, -ѡ (іlle, ѡнагѡ, -ѡѧ, множ. ѡни, ѡны, ѡна), ѡѣѣ; тоѡждаѣ

(тогѡждѣ, тоѡждѣ), многѡ, малѡ (міст. також кѡ малѣ ѡ многѣ кѣрѣх ѣсѣ); числівники: ѣдѣнѡ, -ѡ, -ѡ; двѡ, двѣ; ѡбѡ, ѡбѣ.

5) *нитальні*: ктѡ (quis), что (quid) – тільки в однині.

1. ктѡ (сцѣ. кѡто); что сцѣ. чѡто)	
2. когѡ	чѣсѡ, чѣсѡгѡ
3. комѣ	чѣсомѣ
4. когѡ	чтѡ, чѣсѡ
6. кѡмѡ	чѣмѡ
7. комѡ	чѣсомѡ, чѣмѡ

1. кѡѣ, кѡѡ, коѣ, який	кѡѣ, коѣ; кѡѡ, коѡ; кѡѡ
2. коегѡ, коѣѡ, коегѡ	кѡѣхѡ, коѣхѡ
3. коѣмѣ, коѣѣ, коѣмѣ	кѡѣмѡ, коѣмѡ
4. кѡѣ, коѣгѡ; коѣю; коѣ	кѡѡ, кѡѣхѡ, коѣхѡ; кѡѡ; кѡѡ
6. кѡѣмѡ, коѣмѡ; коѣю, коѣю	кѡѣмѡ, коѣмѡ
7. коѣмѡ; коѣѣ; коѣмѡ	кѡѣхѡ, коѣхѡ

Двоѣна: 1, 4, 5 кѡѡ, коѡ; кѡѣ, коѣ жѣн. і сер. 2, 7 кѡѣю, 3, 6 кѡѡмѡ коѡмѡ.

Подѣбно як ктѡ відмінюються: коѣждѡ, род. коѣгѡждѡ, склад. коѣждѣѣ; коѣѣхѡ, оруд. коѣѣцѣмѡ, род. множ. коѣѣцѣхѡ; тоѣѣхѡ, ѣѣѣхѡ (ѣѣѣѣ).

Подѣбно як кѡѣ відмінюються: нѣѣѣѣ, -ѣѣ, -ѣѣ = декотрий, множ. нѣѣѣѣ; кѡѣѣждѡ, коѣѣгѡждѡ. Подѣбно як чтѡ: нѣѣѣѣ (жѣ) = ніщо.

6) *відносні*: ѣѣѣ, ѣѣѣ, ѣѣѣ, ѣѣѣѣ, ѣѣѣѣ; котѡрый склад.; ѣѣѣѣ, -ѣ, -ѣ, і коѣѣхѡ відмінюється як тоѣѣ.

7) *неозначені*: нѣѣѣѣ (жѣ) – ніхто, відмін. як ктѡ; Ѣѣѣѣѣ (qui-dam); Ѣѣѣѣ – відмінюються, як іменник; род. Ѣѣѣѣѣ, дав. Ѣѣѣѣѣѣ, оруд. Ѣѣѣѣѣѣ. Ѣѣѣѣѣ (aliquis), -ѣ, ѣ, род. Ѣѣѣѣѣ, -ѣ, -ѣ; дав. Ѣѣѣѣѣѣ, -ѣ, -ѣ; множ. Ѣѣѣѣѣ, ѣѣѣ, -ѣ.

8) *Прикметники займенникові* закінчені на „ѣ“ відмінюються як тоѣѣ, а закінчені на „ѣ“ як сѣѣ. Приклади: самѣхѡ, кѣѣѣхѡ, кѣѣѣ... (гл. 33 стр.)

III. ПРИКМЕТНИКИ

Мають дві деклінації: просту (іменникову) і складену займенникову.

1. *Іменникова деклінація*. Прикметники цієї деклінації відмінюються в чоловічому роді, як іменники чол. роду 1. деклінації; в жіночому роді, як ім. 3. деклінації, а в середньому, як ім. середнього роду 1. деклінації.

До неї належать прикметники присвійні, що мають закінчення: -ннх, -а, -о (І́оннх); -а, -о (Стѣ́фановх) або -х, -и, -е, перед яким губний приголосний приймає „л“ напр. Ханалънх, Ївраамлъ.

а) *тверда*:

Однина			Множина		
1. скѣ́тъ	скѣ́тъ-ѧ	скѣ́тъ-о	скѣ́тъ-и, скѣ́тъ-ы	скѣ́тъ-а	
2. скѣ́тъ-а	скѣ́тъ-ы	скѣ́тъ-а	скѣ́тъх		
3. скѣ́тъ-ѡ	скѣ́тъ-ѣ	скѣ́тъ-ѡ	скѣ́тъ-ѡмъ, скѣ́тъ-ѧмъ, скѣ́тъѡмъ		
4. скѣ́тъх, -а, скѣ́тъ-ѡ	скѣ́тъ-ѡ	скѣ́тъ-о	скѣ́тъ-ы,		скѣ́тъ-а
5. скѣ́тъх, -ѣ, скѣ́тъ-ѧ	скѣ́тъ-ѧ	скѣ́тъ-о	скѣ́тъ-и	скѣ́тъ-ы	скѣ́та
6. скѣ́тъ-омъ	скѣ́тъ-ѡю, скѣ́тъ-омъ		скѣ́тъ-ы	скѣ́тъ-ѧми	скѣ́тъ-ы
7. скѣ́тъ-ѣ	скѣ́тъ-ѣ	скѣ́тъ-ѣ	скѣ́тъ-ѣхъ, скѣ́тъ-ѧхъ		скѣ́тъ-ѣхъ

Двоїна: 1, 4, 5 скѣ́т-а, жіноч. скѣ́т-ѣ, сер. скѣ́т-ѣ

2, 7 скѣ́т-ѡ

3, 6 скѣ́т-ома скѣ́т-ама, скѣ́т-ома

За цим зразком відмінюються всі прикметники закінчені на твердий приголосний: дѡ́брх, ко́сенх (повільний), плѧ́вх (білявий), блѧ́гх, сі́рх (осиротілий).

Як в іменників, так і тут закінчення пнів на гортанный приголосний г, к, х змінюються на шипячий ч, ж, ш перед -ѣ, а на сичачий ц, з, с перед -ѣ або -и. Блѧ́гх, блѧ́ж-ѣ, блѧ́зѣ.

б) *м'яка*, до якої належать прикметники закінчені на -х, -шх, -щх, -жх, -чх, -й (зміннх, то́щх, ро́жх (червоний), ѡ́тѣчх, чѣ́ждх, ві́лий, бо́жий).

Однина		
1. Дóблѣ, бóжий	Дóбл-ѣ, бóжи-ѣ	Дóбл-ѣ, бóжи-ѣ
2. Дóбл-ѣ, бóжи-ѣ	Дóбл-ѣ, бóжи (-ѣ)	ѣк чолов. роду
3. Дóбл-ю, бóжи-ю	Дóбл-ѣ, бóжи-ѣ	Дóбл-ѣ, бóжи-ѣ
4. Дóблѣ, -ѣ	Дóбл-ю, бóжи-ю	ѣк чолов. роду.
5. Дóблѣ, -ѣ, бóжий	Дóбл-ѣ, бóжи-ѣ	
6. Дóбл-ѣмѣ, бóжи-ѣмѣ	Дóбл-ѣю, бóжи-ѣю	
7. Дóбл-ѣ, бóжи-ѣ	Дóбл-ѣ, бóжи-ѣ	

Множина		Двоїна
1. Дóбл-ѣ, бóжи-ѣ;	Дóбл-ѣ (-ѣ); Дóбл-ѣ, бóжи-ѣ	1,4,5 муж. Дóбл-ѣ
2.	Дóблѣ	жін. і сер. Дóбл-ѣ
3. Дóбл-ѣмѣ	Дóбл-ѣмѣ Дóблѣмѣ	2,7 Дóбл-ю
4. Дóбл-ѣ (ѣ)	Дóбл-ѣ (-ѣ) Дóбл-ѣ	3,6 чол. і сер.
5. Дóбл-ѣ	Дóбл-ѣ (-ѣ) Дóблѣ	Дóбл-ѣмѣ
6. Дóбл-ѣ	Дóбл-ѣмѣ Дóблѣ	жін. Дóбл-ѣмѣ
7. Дóбл-ѣхѣ	Дóбл-ѣхѣ Дóблѣхѣ	

ѣк бóжий (-ѣй) відмінюються: кѣй (дурний), колѣй (воловий), шѣй (лівий), рѣбѣй, кнѣжѣй.

2. *Укладена деклінація* прикметників складається з іменникової деклінації та займенника -ѣ, -ѣ, -ѣ в тому самому відмінку. До неї належать також порядкові числівники: пѣрвѣй...

а) *тверда*

муж. і сер.	жін.	муж. і сер.	жін.	Двоїна
1. Дóбр-ѣй; -оѣ	Дóбр-ѣѣ	Дóбр-ѣн; -ѣѣ; Дóбр-ѣѣ		1,4,5 муж.
2. Дóбр-ѣгѣ ⁽¹⁾	Дóбр-ѣѣ	Дóбр-ѣхѣ		Дóбр-ѣѣ
3. Дóбр-ѣмѣ ⁽¹⁾	Дóбр-ѣѣ	Дóбр-ѣмѣ		жін. і сер.
4. Дóбр-ѣгѣ, -оѣ	Дóбр-ѣю	Дóбр-ѣхѣ, -ѣѣ; -ѣѣ; Дóбр-ѣѣ		Дóбр-ѣѣ
5. Дóбр-ѣй, -оѣ	Дóбр-ѣѣ	Дóбр-ѣн, -ѣѣ; Дóбр-ѣѣ		2,7 Дóбр-ѣю
6. Дóбр-ѣмѣ	Дóбр-ѣю	Дóбр-ѣмѣ		3,6 Дóбр-ѣѣ
7. (кѣ)Дóбр-ѣмѣ	Дóбр-ѣѣ	Дóбр-ѣхѣ		

⁽¹⁾ повстало з дóбрѣ-ѣгѣгѣ, дóбрѣ-ѣмѣмѣ.

б) *м'яка*, де пень кінчиться на м'який (шип'ячий) приголосний або голосний -и, а закінчення має: -ий, -аи, -єє. Голосний -и при кінці пня зливається з закінченням -ий, на ій, -їа, -їє. Оже напр. *кѣи-аи* = *кѣіи*. У відміні замість -є приймає -ї, замість -и або -ѣ приймає -и.

чол. і сер.	жін.	чол. і сер.	жін.	двоїна
1) 1,5 пѣш-ий; -єє	пѣш-аи	пѣш-їи, -аи; пѣш-иѣ, -ѣѣ		1,4,5 чол.
2. пѣш-агѡ(пѣша-егѡ) пѣш-иѣ		пѣш-иѣѣ		пѣш-аи
3. пѣш-ѣмѣ	пѣш-їи	пѣш-иѣѣ		жін. і сер.
4. пѣш-ий, -аго; -єє	пѣш-сю	пѣш-їи, -ѣѣ, -иѣѣ; -аи; -иѣ, -ѣѣ		пѣш-їи
6. пѣш-иѣѣ	пѣш-їю	пѣш-иѣѣ		2,7 пѣш-сю
7. пѣш-ѣмѣ	пѣш-їи	пѣш-иѣѣ		3,6 пѣш-иѣѣ

2) 1,5 кѣлїй (кѣли-ий); -їє; їа		кѣлї-и; -їа; кѣлї-їѣ		1,4,5 чол.
2. кѣлї-їагѡ	кѣлї-ѣ	кѣлї-иѣѣ		кѣлї-аи
3. кѣлї-ѣмѣ	кѣлї-їи	кѣлї-иѣѣ		жін. і сер.
4. кѣлї-їаго; -їє	кѣлї-ю	кѣлї-ѣ; -їа; кѣлї-ѣ		кѣлї-и
6. кѣлї-иѣѣ	кѣлї-їю	кѣлї-їѣѣ		2,7 кѣлї-ю
7. кѣлї-ѣмѣ	кѣлї-їи	кѣлї-иѣѣ		3,6 кѣлї-иѣѣ

Подібно відмінюються: *трѣтїй*, *дїкїй*, *кѡжїй* і (краще) *кѡжїй*. Є кілька невідмінних прикметників, що мають значення прислівників: *їспѡлнѣ*, *скѡбѡдѣ*, *ѡдѡбѣ*, *пѣкѣ*.

СТУПЕНЮВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

Вищий ступінь (comparativus) прикметників твориться з допомогою двох наростків: I. -ѣй, -ѣйши, -ѣє (сѣлѣѣй, сѣлѣѣйши, сѣлѣѣє), та II. -їй, -їши, -їє (-їше): *кѡлїй*, *кѡржїй*, *кѣлїлїй*, *кѣлїлїши*. Перед цими закінченнями пневий приголосний змінюється згідно з законами звукових змін, отже: *хѣдѣ*, *хѣдїй*, *хѣдїши*, *хѣдїє*. Пневї наростки -к, -ѡк, -ѣк відпадають, напр. *кѣсѡкѣ*, *кѣшїй* або *кѣсѡчїй*, -ши, *їє* або *кѣсѡчїє*; *мнѡгѣ*, *мнѡгїй*; *шїрѡкѣ*, *шїрїй*, -ши, *шїрїє*.

Найвищий ступінь (superlativus) твориться а) через перший ступінь (positivus) з прислівником *сѣлѣѣй*, *кѣлїлїй*; б) через вищий ступінь зложеної відмінн, напр. *мѣдѣрїйшїй*, *сѣлѣѣйшїй*, *сладчїй*—

ший; в) через вищий або перший ступінь із приростком: най-, ксе-, пре-.

Неправильне ступінювання.

Вищі ступені без відповідного першого мають отсі:

бóл-ій, -кши, -іє; кáщ-ій, кáщши, кáщ-є – більший,
мнѣй, мінкши, мінѣ і мінкше – менший,
лѣчій, лѣчши, лѣче і лѣчше; о́чній, о́чнши, о́чнше і о́че – ліпший,
гóрій, гóрши, гóріє; зóлх, виш. ст. злѣй; злѣйши, злѣє, -йши – гірший.

Відміни прикметників вищого ступеня:

	рід чол.	жін.	сер.
	Одяжна		
а) 1,5	чистѣй	чистѣй-ши	чистѣє, -ѣйше
2.	чистѣйша	чистѣйши,	чистѣйша
3.	чистѣйшѣ	чистѣйши	чистѣйшѣ
4.	чистѣй, -ша	чистѣйшѣ	чистѣє, -ѣйше
6.	чистѣйшемѣ	чистѣйшею	чистѣйшемѣ
7. (кх)	чистѣйши	чистѣйши	чистѣйши
	Множина		
1,5	чистѣйши, -и	чистѣйша, -и,	чистѣйша
2.	чистѣйшѣ	чистѣйшѣ	чистѣйшѣ
3.	чистѣйшемѣ	чистѣйшамѣ	чистѣйшемѣ
4.	чистѣйша, -и	чистѣйша, -и	чистѣйша
6.	чистѣйши	чистѣйшамн	чистѣйши
7.	чистѣйшихѣ	чистѣйшахѣ	чистѣйшихѣ
	Двоїна		
1,4,5	чистѣйша,	чистѣйши	чистѣйши
2,7	чистѣйшѣ	чистѣйшѣ	чистѣйшѣ
3,6	чистѣйшема	чистѣйшама	чистѣйшема

- б) 1. мнóжай, ж. мнóжай-ши, сер. мнóжай-ше або мнóжає
2. мнóжай-ша, ж. мнóжай-ши, сер. мнóжай-ша і т. д.

- в) 1. бóлій, ж. бóлши, сер. бóлше або бóле
2. бóл-ша, ж. бóл-ши, сер. бóлша і т. д.

Вони відміняються за іменниковою деклінацією як дóблѣ:

тобто до пня вищого ступеня додається не йотовані закінчення *и, а, ю*, тільки *-а, -є*.

Найвищий ступінь відміняється по зложеній відміні, як *пѣ-ний*, напр. *мѣдрѣй-ний*; *-шагъ, -шилъ*.

IV. ЧИСЛІВНИКИ

1. *Головні*: а) *ѣдинъ* і *дѣдъ* відміняються як займенники, б) інші числівники відміняються як іменники. *Трѣ* чолов., *трѣ* жін. і сер. 2. *трѣй* (*трѣхъ*). 3. *трѣмъ, -тѣмъ*, 4. *трѣ*, 6. *трѣмъ*, 7. *трѣхъ* (*трѣхъ*).

Четѣрь чол., *четѣри* ж. і сер. 2. *четѣрь, -ѣхъ*, 3. *четѣремъ*, 4. *четѣри*, 6. *четѣримъ*, 7. *четѣремъ*.

Пѣтъ, шѣтъ, сѣдмъ, ѣсмъ, дѣкѣтъ, дѣсѣтъ відмін. як *кѣстѣ*.

Стѣ відмін. як *лѣтъ*, род. множ. *сѣтъ*, двоїна *стѣ, стѣ*, *стѣмѣ*.

ѣдинъ на дѣсѣтѣ (-ѣ), ѣдинонѣдѣсѣтѣ, дванѣдѣсѣтѣ (-ѣ), ѣбанѣдѣсѣтѣ до *дѣкѣтъдѣсѣтъ* відміняють першу або другу частину або обі разом, напр. *кѣ дванѣдѣсѣтымъ*; *сѣ дѣкѣманѣдѣсѣтъ*; *лѣтъ дѣкоѣ стѣ ѣ трѣдѣсѣтъ*. Від *пѣтъдѣсѣтъ* до 90 кінчаються на *х*, бо *тѣ дѣсѣтъ* є родовий. *Тѣсѣща* відміняється як *дѣшѣ*.

1 до 5 з іменниками відміняються як прикметники напр. *трѣ-ѣмъ ѣтрокѣмъ*. 5 до 10 і далі також часом як прикметники, але звичайно з родовим іменника.

2. *Числівники порядкові*: *пѣркѣй, -аѣ, -ѣѣ*; *вѣторѣй*; *трѣтѣй, -ѣѣ, -ѣѣ*; *четѣртѣй, пѣтъй, шѣтъй, сѣдмѣй, ѣсмѣй, дѣкѣтъй, дѣсѣтъй*, відміняються по зложеній деклінації прикметників.

Пѣркѣ, вѣторѣ, пѣтъ, шѣтъ – 10 відміняються як *рѣкѣ*.

3. *Числівники множинні*: через орудний: *вѣторѣцю*; *ѣдинождѣ, трѣкѣтъ, сѣгѣкѣ* – подвійний, *дѣкѣкѣтъѣкѣ*.

4. *Числівники збірні*: *дѣкѣй, дѣкѣѣ, дѣкѣѣ* (два, подва, подвійний), *ѣбѣй, трѣй* відміняються по займенниковій деклінації. *Чѣ-тѣкѣрѣ, -ѣ, -ѣ*; *шѣстер* відміняються, як іменник; *рѣстѣрѣй* (розтѣти) на *чѣтѣкѣро*.

V. ДІЄСЛОВА

A. Їх поділ і форми.

1. ПОДІЛ.

1) Щодо ваги дії: а) самостійні: *писа́ти*, б) допоміжні: *йма́ти*, *нача́ти*, *хоті́ти* (*писа́ти*).

2) Щодо роду дії: а) діяльні: *живи́ти*, перехідні: *твори́ти*; б) неперехідні: *спати́*, *жити́*, *кряча́ти*, в) зворотні: *іа́кїлса ёсї*; неособові: *грімїть*.

3) Щодо значення: а) доконані (perfectiva): *откѣрѣс* (-ати); *оубѣ* і *оубѣкаю*, *пречѣтѣ* і *пречѣтѣю*. Вони мають форму теперішнього часу, але значення часто майбутнього часу доконаного, напр. *да́мь* (коньюг. V).

б) недоконані (imperfectiva): *пи́шѣ*, *ла́ю* (*ла́яти*); *да́ю* (*да́яти*); *помы́шлати́* (v. iterativum); *вѣ́дѣю* (*вѣ́дѣти*, v. inchoativum).

Дієслова *наворотові* (verba iterativa) творяться часто з допомогою приростка (praeuffixum): *по-*, *оу-*, *прн-*, *ки-*, *со-*, *на-*, і а) наростка (suffixum) *-ка-*, якщо їх пень кінчиться голосним, напр. *да́-ти*, *да-ка́-ти*; *вѣ́дѣ-ти*, *по-вѣ́дѣ-ка́-ти*; б) наростка *-а* з дієслів первісних, яких корінь кінчиться приголосним, а тоді голосні корінні змінюються: *є* на *ѣ*, напр. *гнѣтѣ́* (*гнѣсти́*) – *оубѣ́гнѣта́-ти*; *о* на *а*: *коснѣ́ти* – *прикаса́ти*; *ь* на *и*: *вѣрѣ́* (*вѣ(ь)рати́*) – *собира́ти*; *х* на *ы*: *сѣла́ю* (*сѣла́ти*) – *посыла́ти*; *и* на *а* перед закінченням, але тоді „о“ в корені перемінюється на *а*: *гонї́ти* – *їзгана́ти*. Інші голосні лишаються незмінні: *кладѣ́* – *наклада́ти*.

Ц. сл. мова в відміні дієслів має:

1) стан діяльний (activum) і страдальний (passivum).

2) числа: одинна (singularis), множина (pluralis) і двоїна (dualis).

3) особи: перша, друга, третя (на три роди: чоловічий, жіночий і середній).

4) часи(7): теперішній (praesens); минулий недоконаний (imperfectum); аорист (aoristus: минулий неозначений час дії сповненої без огляду на час теперішній чи минулий). Ці часи мають свої середні форми. Інші часи: майбутній недоконаний (futurum primum), майбутній доконаний (futurum exactum), минулий доконаний (perfectum) і передминулий (plusquamperfectum) утворювано описово.

5) способи: прямий (indicativus), наказовий (imperativus), умовний (condicionalis), дієйменник (infinitivus), дієприкметник (participium) і supinum, якого в наших церковних текстах уже нема. Спосіб можливого (coniunctiv-a) в церковній граматиці нема.

Дієйменник, дієприкметник і суїн — це т. зв. *verbum infinitum*, тобто неозначена форма дієслова; інші способи — це *verbum finitum*.

2. ТВОРЕННЯ ПРОСТИХ ФОРМ

а) означених

При відмінах треба уважати на корінь слова (1), пень теперішнього часу (2) і дієйменника (3), форманс або наросток пня (4) і закінчення або наросток кон'югаційних форм (5), напр.

$\begin{matrix} 3 \\ \text{бр-а-ти, бр-ѣ} \\ \underbrace{\quad\quad}_1 \quad \underbrace{\quad\quad}_4 \quad \underbrace{\quad\quad}_5 \quad \underbrace{\quad\quad}_2 \end{matrix}$ Від пня тепер. часу творяться через головні на-

ростки кон'юг. форм: час теперішній, минулий недоконаний і дієприкметник тепер. часу; інші форми від пня дієйменника через побічні наростки кон'юг. форм.

1) Теперішній час

Етимологічні частини тепер. часу є: пень тепер. часу, форманс (наросток) і закінчення. Возьмім напр. пень *плѣт*.

Однина

1. *плѣт-ж* = *плѣтѣ* (індоєвроп. закінчення - am)
2. *плѣт-і-ши* („ „ - si)
3. *плѣт-і-тъ(ж)* („ „ - ti)

Множина

- плѣт-і-мъ* (індоєвр. зак. - mon)
плѣт-і-тѣ („ „ - te)
плѣт-ж-тъ = *плѣтѣ-тъ(ж)* - (e)nti

Двоїна: 1. *плѣт-і-кѣ*

2. *плѣт-і-та*, 3. *плѣт-і-та* (с. ц. с. - tѣ)

П'ята кон'югація не приймає наростка і приймає такі закінчення:

одн.: *кѣ-мъ* (пень ч. теп. *кѣ(д) + мъ*), *кѣ-си*, *кѣс-тъ* (*кѣд + ti*)

множ: кѣ-мѣ, кѣс-тѣ, (кѣд-тѣ. д. перед т перемін. в с), кѣд-ѣтѣ
(кѣд - centi)

двоїна: 1. кѣ-кѣ, 2. кѣс-та, 3. кѣста.

2) Наказовий спосіб.

Його прикметним формансом є голосний „и“, що в дієсловах з пнем закінченим на приголосний змінюється на „ѣ“.

Однина

Множина

1.		хвалі́мѣ, несѣ́мѣ, рѣ́чѣмѣ
2. хвали-и = хвалі́, несі́, да́ждѣ		хвалі́тѣ, несѣ́тѣ, рѣ́чѣтѣ
3. хвалі́ або да хвалі́тѣ		да хвалі́тѣ, да несѣ́тѣ

Двоїна: 1. хвалі́-кѣ, 2. - та, 3. - тѣ; несѣ́кѣкѣ, - та, несѣ́тѣ.

5 конъюг. да́ждѣ, да да́стѣ; да́дїмѣ, да́дїтѣ; да́дїкѣ, да-
дї́та, -тѣ.

Дієслова 1 і 2 конъюгації мають в 1. ос. множ. форманс -ѣ, рѣ́чѣмѣ, а не рѣ́чѣмѣ ані припадѣ́мѣ; 2. множ. рѣ́чѣтѣ, при́дѣ́тѣ, тѣ-
цѣ́тѣ, а не при́дї́тѣ, тѣ́цїтѣ, рѣ́цїтѣ.

3) Аорист (слабий, сигматичний)

Творюється від пня дієйменника і приймає свій характер голо-
сний „с“, що в першій особі всіх чисел і в 3 ос. множ. перехо-
дить у „х“. Форманс приймає перед характером, якщо пень кін-
читься приголосним, а опісля між. характером і закінченням.

Однина

Множина

1. нес-ѡ-х-ѡ-м = нес-ѡ-хѣ, хвалі́хѣ		нес-ѡ-х-ѡ-мѣ
2. нес-ѣ-с-с = нес-ѣ, хвалі́		нес-ѡ-с-тѣ
3. нес-ѣ-с-т = нес-ѣ, хвалі́		нес-ѡ-х-ѣ-нт = несѡ́шѣ(а).

Двоїна: 1. нес-ѡ-х-ѡ-кѣ, 2. нес-ѡ-ста, 3. нес-ѡ-сте.

Від пнів кѣ-, да-, їд- (5 конъюг.) 2 і 3 ос. одн. є кѣ́стѣ, да́стѣ, їд́стѣ.

В староцерковних пам'ятках стрічаємо ще аорист *міцний* (асиг-
матичний), напр. від плѣт:

Однина: 1. плѣ́тѣ, 2 і 3 плѣ́тї. Множ. плѣ́тѡмѣ, плѣ́тїтѣ, 3. плѣ́тѣ

Двоїна: 1. плѣ́тѡкѣ, 2. плѣ́тїта, 3. плѣ́тїтѣ.

Інші приклади: Тепер. час 2 ос. множ. сѣдѣте, міцн. аорист сѣдѣте. В новіших памятках приходять форми міцн. аориста тільки в 2 і 3 ос. тепер. часу: рече, даде...

Крім слабого сигмат. аориста є ще в деяких дієсловах аорист -охъ, напр. рекѡхъ, двоїна рекѡхока, -ста; множ. рекѡхомъ, рекѡсте, рекѡша, підчас коли слабій аорист має: рѣхъ, множ. рѣхомъ, рѣсте, рѣша. Однини 2 і 3 ос. доповняється міцним аористом: рече.

4) Минулий час недоконаний.

Пень дієйменника; характер х або с із формансом ꙗа або аа; в наших книгах церковних стягнулося в ꙗа або аа напр. ѿд-ꙗа-хъ = ѿдѣхъ; тѣр-ѿа-хъ = тѣрѿахъ; нес-ꙗа-ше = нешае; глагола-а-хъ = глаголахъ, хѣли-а-хъ = хѣлиахъ; біахъ.

1. ѿдѣхъ (ѿд-ꙗа-х-о-м)	ѿдѣхомъ	ѿдѣховѣ
2. ѿдѣше (ѿд-ꙗа-х-ѣ-с)	ѿдѣсте	ѿдѣста
3. ѿдѣше (ѿд-ꙗа-х-ѣ-т)	ѿдѣхъ (ѿд-ꙗа-х-ѣ-нт)	ѿдѣсте

б) Творення неозначених форм.

5) Дієйменник (infinitivus)

Кінчиться на -ти (ѿти -ire); supinum було на -тъ (ѿтъ -itum), зі становища синтакси це знахідний однини. Послѣ ѿсѣтъ.

в) Творення дієприкметникових форм.

6) Діяльний дієприкметник тепер. часу.

Твориться: пень тепер. ч. + вставка + наросток нт + закінчення с.

Вставка по твердих приголосних є „о“, по м'яких і піднебінних „є“; дієслова ІV Конюг. закінчені на „и“ не мають вставки. В нес-о-нт-с спершу випало -т-, опісля -н- перед с, а „о“ здовжилось в ѡ. В дальших формах з -о-н поветало ж = ѡ, а з с = нт(ц), отже нес-ѡ-ци, -ѣ для жі. і сер. роду.

а) нес-ѡ-(ѣ), нес-ѡ-ци, -ѣ, родовий несѡца.

б) теи-ѣ-нт-с = теи-ѡ, глагола, род. теи-ѡ-ца, глаголюца.

в) хѣли-нт-с = хѣл-ѡ, і це ѡ задержується в відміні.

У складеній формі: несѡц-ий, аа, -ѣ.

Діяльний дієприкметник тепер. часу відміняється в простій формі, як дѡбаъ, а в формі зложеній, як пѣший.

Однина

чолов.	жін.	сер.
1,5 неськї (несѣцк), теишѡ, глаго́лѡ	несѣци, хвалѡци	хвалѡце
2. несьца, теишѡца, хвалѡца	" "	як
3. несьцѡ, теишѡцѡ, хвалѡцѡ	" "	чоловіч.
4. несьцк (-а), хвалѡцк (-а)	несѣцѡ, хвалѡцѡ	хвалѡце
6. несьцемяк	несѣцею	як
7. несьци	несѣци	чолов.

Множина	Двоїна
1,5 несьце (-и); несьца (-и, -ѣ); несьша	1,4,5 несьца; -ци ж. і сер.
2. несьцк несьцк як	2,7 несьцѡ
3. несьцемяк несьцамяк чолов.	3,6 несьцемяк чолов. і сер.
4. несьца (-и) несьца (-и) несьца	несѣцама жін.
6. несьци несьцами як	
7. несьцих несьцах чолов.	

7) Страдальний дієприкметник тепер. часу.

Мас закінчення -мѡ, та вставку о або ѣ або без вставки, подібно як діяльний. Отже несь-ѡ-мѡ, теишѡмѡ, хвалѡмѡ, -а, -ѡ; в 5 кон'юг.: їдѡмѡ. Складені форми: несьѡмый, теишѡмый, хвалѡмый. Відмінюються як прикметники.

8) Діяльний дієприкметник минулого часу твориться з пня дійсненника і має дві форми:

I. несьѡ (-ѡй), сѡкѡшѡмѡ (ѡй), глаго́лѡмѡ; їдѡх... і

II. несьѡх, -ѡа, -ѡѡ; сѡкѡшѡмѡх, -ѡа, -ѡѡ; глаго́лѡмѡх; їдѡх.

Перший (I) у дієслів, яких пень кінчиться приголосним, приймає закінчення -ѡх, а де пень кінчиться голосним, приймає закінчення -ѡѡх; в називнім «с» губиться, а в дальшій відміні переходить у «ш», напр. несьѡша, сѡкѡшѡшѡна, глаго́лѡшѡна, їдѡша.

Нераз і в пнях закінчених голосним приходять апофонічний наросток -ѡх але для ухилення роззіву кінцеве -и в пні змінюється на -ѡ, нпр. від пня хвалѡи є діяльний дієприкметник минул. часу I хвалѡѡх і хвалѡѡ, що поветало з хвалѡѡхѡ і хвалѡѡ-ѡс, род. хвалѡѡшѡна і хвалѡѡшѡна; дальше відмінюється, як несьѡ.

Другий (II) діяльний дієприкм. минулого часу має закінчення -ѡх, напр. хвалѡѡх; його уживається до складених форм, напр. минулого доконаного часу діяльного стану.

9) Страдальний дієприкметник минулого часу кінчиться на **-тх** або **-нх**, яке додається також до пня дієменника. На **-тх** кінчаються дієприкметники у пнів закінчених голосним, напр. **развѣйтх**; а на **-нх** у пнів закінчених приголосним, але перед **-нх** вставляється **-ѣ**, нпр. **нес-ѣ-нх**, **плетѣнх**, **їдѣнх**; часом і в закінчених голосним приймається закінчення **-нх**, напр. **дѣла-нх**, **заклѣ-нх**, але бачимо, без вставки; знову **хвал(и)-ѣнх**, **бї-ѣнх** мають також вставку. Відмінюються, як **скѣтх**.

3. ТВОРЕННЯ СКЛАДЕНИХ ФОРМ

1) Минулий час доконаний (perfectum) складається з діяльного дієприкметника мин. часу II і допоміжного дієслова **ѣсмь**, напр. **ѡбїдѣхъ ѣсмь** (ошукав), **дѣлахъ ѣси**. Часом це **ѣсмь** опускається.

2) Передминулий час (plusquamperfectum) приймає замість **ѣсмь** imperfectum двоякої форми: **бѣхъ** і **бїхъ**.

3) Майбутній час недоконаний (futurum primum) твориться через *a)* praesens дієслів доконаних (perfectiva): **їакоуся самъ**; **насчитъ**. *б)* через сполучення дієменника даного дієслова з тепер. часом дієслів **їмѣти**, **начѣти**, **хотѣти**, нпр. **не їмать кзакѣтисѣ**; **начнемъ дѣлати**; **хотѣй прїити** = *venturus*. У новіших джерелах додається до дієменника допоміжне дієслово **бѣдѣ**, напр. **кладѣти бѣдѣни**.

4) Майбутній час доконаний (futurum II exactum) твориться з **бѣдѣ** і діяльного дієприкметника минулого II, напр. **їще грѣхї бѣдѣтъ сотвориѣхъ** = *si peccata commiserit* (поновнить).

5) Умовний спосіб (conditionalis) твориться з діяльного дієприк. минул. часу II і аориста допоміжного дієслова **ѣсмь** (**бѣхъ**, **бї...**). **їще бы восхотѣхъ ѣси жїртвы**, **дѣлахъ бѣхъ ѡбѣв**.

6) Страдальний стан (passivum) твориться *a)* доданням займенника **сѣ**, напр. **наречѣтсѣ**; *б)* сполукою допоміжного дієслова **ѣсмь** або **быкаю** зі страдальним дієприкметником тепер. часу або минулого, напр. **хвалїмъ быкаше**, **прѣданъ бѣдетъ**, **прѣданъ быкшѣ** (dativus absolutus): *postquam traditus est*.

Б) Коньюгації.

З огляду на різноманітність дієслівних форм, що утворюються від пня теперішнього часу та пня дієменника, А. Лескін усталив

поділ на кон'югації, званий клясами ¹⁾). Його поділ прийнято як основний для студій церковно-слов'янської мови. В загальному усталив він п'ять кляс, а саме:

I кляса (-ѣ, -ѹ). До неї належать дієслова, яких пенъ тепер. часу твориться з кореня при допомозі формансів -ѣ (-ѹ). Напр. 2 ос. одн. **нѣс-ѣ-ши**, 3 особ. множ. **нѣс-ѣтъ**, староцерк. слов. **нѣс-ѣтъ** (nes-on-ti). Та кляса ділиться на 2 групи:

1. Група. Пенъ дієйменника рівняється кореневі. **кѣс-ти** (з **кѣд-ти**), **кѣд-ѣ-ши**, **кѣд-ѣтъ**. **Рицѣ** (з **рѣк-ти**, де **к** перед **т** переходить у **ш**). **Йти** має три пні: **ид-**, **шѣд-**, **и-**; властиво в дієйменнику **ид-ти** **д** випадає перед другим зубним **т**.

2. Група. Пенъ дієйменника кінчиться на -а. **Гнѣ-ти** (ст.цер.сл. **гнѣти**), **жен-ѣ-ши**, **жен-ѣтъ**, **г** перед **н** (en) переходить у **ж**. **Брѣ-ти** (ст.цер.слов. **брати**), **брѣ-ѣ-ши**, **брѣ-ѣтъ**. **Зкѣ-ти**, (стар.цер.сл. **зкати**), **зок-ѣ-ши**, **зок-ѣтъ**.

II кляса (-нѣ, -но). Пенъ тепер. часу приймає до кореня форманс -нѣ (-но). Пенъ дієйменника кінчиться на -нѣ. Це звичайно *verba perfectiva*, що не творять *imperfectum*: **Кос-нѣ-ти**, **кѣс-нѣ-ши**, **кѣс-нѣтъ** (ст.цер.сл. **кос-нѣ-тъ**, -nont.)

III кляса. Пенъ тепер. часу приймає до кореня форманс -ѣ. (-іе, -іо). Напр. **знѣ-ѣ-тъ**, **знѣ-ѣтъ** (-ѣтъ).

1. Група. Пенъ дієйменника закінчений голосним:

а) Пенъ дієйменника = кореневі: **грѣ-ти**, **грѣ-ѣ-ши**, **грѣ-ѣтъ** (ст.цер.сл. **грѣ-ѣ-тъ**, -іont).

б) Пенъ дієйменника до кореня приймає -а і є рівний пневі тепер. часу: **дѣла-а-ти**, **дѣла-ѣ-ши**, **дѣла-ѣтъ**.

в) Пенъ тепер. часу = кореневі, а пенъ дієйменника приймає -и: **сѣ-ю**, **сѣ-ѣ-ши**, **сѣ-ѣтъ**, **сѣ-и-ти**.

2. Група. Корінь кінчиться приголосним.

а) Пенъ дієйменника кінчиться на -а: **пис-а-ти**, **пїшѣ-ти**; **плѣ-кати**, **плѣ-ѣ-ши**. Тут пенъ тепер. часу має спалятилізований (зм'якнений) приголосний, шипячий або пливкий. **Кл-а-ти**, **кѣл-ѣ-ши**, **брѣ-ти** (ст.цер.сл. **брати**) = бороти, **бѣрю**, **бѣ-ѣ-ши**.

б) Пенъ дієйменника на -ова. пенъ тепер. часу па -ѣ: **кѣпока-ти**, **кѣпѣ-ѣ-ши**.

(¹⁾) A. Leskien, Grammatik der altbulgarischen Sprache, стр. 182-184.

IV *кляса*. Пенъ теперішнього часу приймає формане -и.

1. Група. Пенъ дієйменника закінчений на -и: *Хвал-й-ти, хвал-й-ши, хвал-ятх* (и-nti).

2. Група. Пенъ дієйменника на -ѣ: *Мнѹ, мн-й-ши, мнѣ-ти. Кѣлѹ, кел-й-ши, келѣ-ти. Кѣждѣ, кѣдиши, кѣдѣ-ти.*

3. Група. Дієслова, що мають дієйменник на -а по: г, к, х спаляталізованих на ч, ж, ш, ц, жа, напр. *молч-а-ти, молч-й-ши, молч-ятх; держ-а-ти, сал-а-ти, тц-а-ти, нѣжд-а-ти.*

V *кляса* (атематична). Пенъ тепер. часу без форманса мають отсі слова: *ѣсмь, з переченням нѣсмь, кѣмь, ймь, дѣмь, ймамь* (побічна від *ймѣю* III, 1). Пенъ тепер. часу: *ес-, кѣд-, іад-, дад-, нма-*.

I *кляса* (-ѣ, -ѹ)

1. Група:

спосіб прямиий			спосіб наказовий		
1. <i>нес-ѣ</i>	<i>нес-ѣ-мъ</i>	<i>нес-ѣ-ка (-ѣѣ)</i>	—	<i>нес-ѣмъ</i>	<i>нес-ѣ-ѣѣ</i>
2. <i>нес-ѣ-ши</i>	<i>нес-ѣ-тѣ</i>	<i>нес-ѣ-та (-ѣѣ)</i>	<i>нес-й</i>	<i>нес-ѣ-тѣ</i>	<i>нес-ѣ-та</i>
3. <i>нес-ѣ-тѣ</i>	<i>нес-ѣ-тѣ</i>	<i>нес-ѣ-та (-ѣѣ)</i>	<i>нес-й</i> або <i>да несѣтѣ</i>	<i>да нес-ѣ-тѣ</i>	<i>нес-ѣ-тѣ</i>

Минулий час недоконаний

однина	множина	двоїна
1. <i>кѣд-іахъ (кѣд-ѣа-хъ)</i>	<i>кѣд-іа-хомъ</i>	<i>кѣд-іахѣѣ</i>
2. <i>кѣд-іаше</i>	<i>кѣд-іа-сте</i>	<i>кѣд-іа-ста</i>
3. <i>кѣд-іаше</i>	<i>кѣд-іа-хѣ</i>	<i>кѣд-іа-сте</i>

аорист -ѹхъ (з міцним)

1. <i>кѣд-ѹхъ</i>	<i>кѣд-ѹ-хомъ</i>	<i>кѣд-ѹ-хѣѣ</i>
2. <i>кѣд-ѹ</i> } міцний	<i>кѣд-ѹ-сте</i>	<i>кѣд-ѹ-ста</i>
3. <i>кѣд-ѹ</i> } аорист	<i>кѣд-ѹ-ша (а)</i>	<i>кѣд-ѹ-сте</i>

Діяльний дієприкметник тепер. ч. <i>кѣд-ѹ, кѣд-ѣци, кѣд-ѣще</i>	Страждальний дієприк. тепер. часу <i>кѣд-ѹмъ, кѣд-ѹ-ма, кѣдѹмо</i>
Д. дієприкметник минул. ч. I <i>кѣдѣ, кѣд-ши, кѣд-ше</i>	Стражд. дієприкметник минул. ч. <i>кѣд-ѹ-нѣ, -а, -ѹ</i>
Д. дієприкметник мин. часу II <i>кѣлѣ, -а, -ѹ; нѣсѣлѣ, -а, -лѹ</i>	Дієйменник <i>кѣстѣ (кѣд-ти)</i>

Подібно відмінюються: кєзѣ, кєзти; лѣзѣ, лѣзти; пасѣ, трасѣ, растѣ, спасѣ; ѡткєрзѣ, -сти; кладѣ, клáсти; прáдѣ, грáдѣ, грáстѣ; стáнѣ, стáти; дмѣ, дѣти; могѣ, моцѣ, наказовий спосіб можѣ (-зѣ), можáхъ; аор. могóхъ, морѣй, мóгъ, -ши, мóглъ.

Рєкѣ, рєчіши, рєцѣ; imperf. рєчáхъ, dual. рєчáховѣ, -шєтá, -шєтє аор. слабій рѣхъ, аор. -оухъ: рєкóхъ, partic. præs. рєкѣ(й), -ѣши, -ѣщє; part. præs. pass. рєкóмъ, præt. act. I рєкѣ, -ши, II рєклъ, præt. pass. рєчєнъ. Подібно: брєгѣ, брєцѣ; клєкѣ, клєцѣ; кєргѣ, кєрцѣ, наказ. ѡткєрєѣмъ (а не ѡткєржѣмъ печáль); толкѣ, толцѣ, толцѣтє; стрєгѣ (стережу), стрєцѣ; стрєгѣ, стрѣцѣ; налáкѣ (натягаю), налáцѣ; лáгѣ, лєцѣ, козлєгóхъ.

Грєкѣ, грєбєти, грєбáхъ, грєбóхъ, грєбѣ, -ши, -є, грєблъ, грєбєнъ.

Подібно: мєтѣ, мєстѣ; бодѣ, бостѣ; чтѣ, чєстѣ; кладѣ, клáсти; крадѣ, крáсти; жєкѣ, жѣти; ѣждєкѣ, ѣждѣти.

Ќбрáщѣ, ѡбрѣсти, ѡбрѣтóхъ, ѡбрѣлъ; срáщѣ, срѣсти, срѣтєнє; сѣсти, сáдѣ, приказ. сáди (сѣди), сѣдóхъ, сѣлъ.

Жрѣѣ, жрѣти (і жєрєти), жрáхъ, жєрѣ, -ши, жрєнъ і пожєртѣ. Ѡѣмрѣѣ, Ѡѣмрєти, (і Ѡѣмєрєти), part. Ѡѣмєрѣй, -ши, аор. Ѡѣмрóхъ. Ѡотрѣѣ, стєрєти або сотрєти; прострѣ; прѣю, пѣрти (спорю).

2. Група.

Жнѣ, жнєши, жнѣтѣ, inf. жáти, imperat. жнѣмъ, жнѣтє; impf. part. жнáхъ, -шє, аор. жáхъ, жáтѣ, жáшл (á); part. præs. act. жнѣй, жнѣши, pt. præs. pass. жнóмъ, pt. præt. act. I жінъ, II жáлъ, pt. præt. pass. жáтѣ.

Подібно: пнѣ, рас-пáти; начнѣ, начáти; клєнѣ, клáти; шлѣю, слáти. Їмѣ, їти; козьмѣ. кзáти, кзємъ, приємъ, -ши, приймѣтє; коньмѣ, кнáти, коньмѣмъ. Жаждѣ, жаждáти; бєрѣ, брáти (ст. церк. слов. бьрáти).

II кляса (-пє, -пo)

Тєпєрѣшнєй час

	однина	множина	двоїна	діял. дієприкм. тєпєр. часу
1.	дкѣгн-ѣ	дкѣгн-ємъ	дкѣгн-є-кѣ	дкѣгн-є, -ѣши, -ѣщє
2.	дкѣгн-є-ши	дкѣгн-є-тє	дкѣгн-є-тá	страдальний
3.	дкѣгн-єтѣ	дкѣгн-ѣтѣ	дкѣгн-є-тє	дкѣгн-óмъ, -á, -o

Минулого ч. недокон. *verba perfectiva* не мають; але є *сѡхнахъ*, -ше; *двѣгнѣхъ*, -ше.

Аорист -охъ: *двѣгѡхъ* (дѣйжє аор. мѣцний), *двѣгѡша* (а).

Від *минѣти* аор. слабій: *минѣхъ*, *минѣ*; *минѣховѣ*, -ста, -сте; *минѣх-омъ*, -сте, -ша (а).

Part. præs. act. *двѣгны(-й)*; part. præs. pass. *дѣгнѡмъ*; part. præt. act. I *двѣгъ*, *дѣрзнѣхъ*, II *дѣгѣхъ*, *ковдѣгнѣхъ*; part. præt. pass. *дѣгнѣхъ* і *дѣгнѡнѣхъ*; inf. *дѣгнѣти*.

Сюди належать пні закінчені а) на голосний; вони мають аор. на -нѣхъ: *минѣти*, *копмѡнѣти*, [ѡт]рѣнѣти, *пѡнѣти*, *пѡмѡнѣти*, *дѣнѣти*, *кѡнѣти*, *знѣти* (*зѣти* — отворити рот), *манѣти* (*мѡти* — кивати).

б) на приголосний, що часто приймають приросток: *по-*, *при-*, *от-*, *из-*, і деякі мають аор. -охъ: *кокрѣснѣти*, *воскрѣсѡхъ*, *кокрѣсе*; *ѡ҃снѣти*, *ѡ҃спѡхъ*; *навѣкнѣти*, -кѡхъ, *погѣбнѣти*, -бѡхъ. Інші: *Гѡснѣти*, *толкнѣти*, *прикоснѣти* part. præt. pass. *неприкоснѡнѣхъ*, так само від *ѡ҃сѣкнѣти* і *дѣрзнѣти*; *пѣстѣгнѣти*, *прѡзѡбнѣти*, *пѡсагнѣти*. *ѡ҃трѣгнѣти*, *коспрѡнѣти* (вискочити), *кѡнѣти* (замість *кѡпнѣти*); *промѣкнѣтисѡ*, аор. мѣцн. *промѣсѡ* — рознеслося.

III класа (-іє, -іо)

1. Група.

Теперішній час

спосіб прямий			спосіб наказовий			
а) 1.	грѣ-ю	грѣ-є-мъ	грѣ-є-кѣ	---	грѣ-имъ	грѣйкѣ
2.	грѣ-є-ши	грѣ-є-тє	грѣ-є-та	грѣй	грѣ-йтє	грѣйта
3.	грѣ-є-тѣ	грѣ-ю-тѣ	грѣ-є-тє	грѣй	(да грѣю-тѣ)	---

Impf. *грѣяхъ*, -ше, -хѣ. Аор. *грѣхъ*, *грѣ*, *грѣша*. Inf. *грѣти*. Part. præs. act. *грѣѡ*, -ющи; pass. *грѣимъ*, præt *грѣхъ*, *грѣлхъ*, *грѣтѣ*

Подібно: *смѣю*, -ти, *владѣю*, *зрѣю* (дозріваю), *жѣлю* (плачу), *ѡдѡлѣю*, *гнѣю*, *чѣю*.

Піти, пію (ст.цер.слов. пити, там всюди замість «і» приходить и або ѣ), так само *почію*, *бію* (бити); *пою*, *пѣти*, *пень* тепер. часу: *по-*, *пень* діємен. *пѣ-*: *імѣю*, *імѣєши*.

б) *дѣлаю*, *бываю*, *мѡжѡюсѡ*, *ѡбнищѡю*, *касѡюсѡ*, *желѡю*; також *verba iterativa*: *ѡ҃бѣкаю*, *повѣлѣкаю*, *помагаю*.

Зна́ю, зна́иши, зна́ють; наказ. зна́й, зна́нимъ, зна́йте, impf. зна́ахъ, аог. зна́хъ, зна́, зна́шм. Part. præs act. зна́а, pass. зна́імъ, part. præt. I знаахъ, -ши, II знаахъ, part. præt. pass. зна́ишъ.

в) Є́жю, є́жати, є́жиши; смі́ятисм, да́яти, ќяти, т́яти, ча́яти, ла́яти; па́жати, па́ю, ла́яти, -лію.

2. Група.

а) Пла́кати, пла́ч-є, пла́ч-є-ши, impreg. пла́чи, пла́чимъ, пла́чнє; impf. пла́кахъ, -ше, -хъ; аог. пла́кахъ, пла́ка, пла́кашм. Part. præs act. пла́ча, -ща; pass. від писати: пи́шемъ, -а, -о. Part. præt. act. I пла́кахъ, II пла́каахъ, pass. пла́канъ.

Подібно: Ї́щє, ї́скати; клі́чє, клі́кати; ка́жє, ка́зати; дкі́жє, дкі́зати.

Ко́лю, кла́ти (замість колти — колоти), де пень теперіш. часу кінчиться спалатизованим приголосним л, р; подібно: ко́рю, бра́ти (замість борти — побороти); ра́ти — ро́рю (перемагаю); ма́ти (або мо́лоти) замість ме́ти, ме́лю.

б) Кє́н-єка́-ти, кє́н-є́-ю; подібно: ра́д-ока́-тисм, вє́ска́-ока́-ти, свє́дє́тельствокати (свідчити), дарока́ти; ќрокати, ќрєю; ц́ловати (поздоровляти); є́токати (сумувати), милокати (улашкавити).

IV' класа (-и)

1. Група.

Теперішній час

спосіб прями́й			наказови́й		
1. х́вал-ю́	х́вали-мъ	х́вали-вѣ	—	х́валимъ	х́валикѣ
2. х́вали-ши	х́вали-тє	х́вали-тѧ	х́вали	х́лайтє	-тѧ
3. х́вали-тхъ	х́вал-ѧтхъ(и-nti)	х́вали-тє	х́вали	да х́лаѧтхъ	-тє

Impf. х́валихъ, -іашє, -хъ. Аог. х́валихъ, х́вали, -шм. Part. præs act. х́вала, х́валаща; pass. х́валимъ. Inf. х́лайти. Part. præt. act. I х́ва́лє, -ша або х́валикѣ, -ша; II х́валиахъ, -а, -о; pass. х́валеишъ.

Подібно: Мо́лю, мо́лити; х́раню, грѣ́шє; смо́рю, смо́рити.

Тверді приголосні в 1. особі однини перед -ю паляталізуються і так: с на ш; про́сити — про́шє; д на жд: трѣ́дити — трѣ́ждє; вє́дити — вє́ждє, роді́ти — ро́ждє, ра́дити — ра́ждє; т на ці:

возвратити — возвращѣ; після губних є вставне л: любіти — любля; трѣйти — трѣля; ѡтрикати (вчистити) — ѡтрибля.

2. Група.

Теперішній час

спосіб прямий			спосіб наказовий		
1. гор-ю	горі-мх	горі-кѣ	—	горі-мх	горі-кѣ
2. горі-ши	горі-тє	горі-та	горі	горі-тє	горі-та
3. горі-тх	гор-ѡтх	горі-тє	горі або да горітх	да гор-ѡтх	горі-тє

Impf. горіахх, -ше. Aor. горѣхх, горѣ. Inf. горѣти.

Part. præs. act. горѡ(-ций), pass. горімх, -а, -о.

Part. præt. act. I горѣхх, -ша; II горѣах, pass. згорѣхх.

Подібно: терпѣти, терпля, терпіши, як попередно в 1 ос. однини п зм'якшується епентетичним «л». Гремѣти — гремля, греміши, гремѡтх. Так само тверді приголосні паляталізуються: хотѣти — хоцѣ, хоцши, але 3. множини хотѡтх; impreg. хоцій, хоціймх; множ. кос-хотѣте. Impf. хотіахх, -ше; aor. хотѣхх. Бїдѣти — кїждє, кїдиши; бїждѡ, кїдите. Бїсѣти — кїшє. Ѡбїдѣти — Ѡбїждє, Ѡбїдиши. Бждѣ — бїдиши, бдѣти.

Зрѣти — зрю, зріши. Летѣти — лєтѣ, лєтіши; сѣдѣти — сѣждѣ, сѣдіши; щадѣти — щадждѣ, щадіши.

3. Група.

Від пня теперішнього часу спи:

1. спля	спімх	спікѣ	—	спімх	Part. præs. act.
2. спіши	спитє	спита	спі	спітє	спѡ, -ща
3. спітх	спѡтх	спітє	спі	да спѡтх	

Інші форми від пня дієйменника спа—.

Impf. спяахх, -ше; aor. спяахх. Part. præt. act. I спяахх, II спяах; pass. заспаний.

Подібно: бѣжати — бѣжѣ, -іши; стажати — стажѣ (зискати). Блищати — блещѣ; стоїати (зі стоїк-ти) — стою (стої-є), стоїши. Так само боїатисѡ.

V' *кляса*, т. зв. атематичні пні (приголосні).

Це наступні пні: кѣд-, дад-, ид-, ес-. им-.

1. **Ѣѣмъ** — кѣдѣти (знаю). Пень тепер. часу: кѣд-; дієйменника кѣдѣ- (по IV, 2 клясі).

Теперішній час

спосіб прямий			наказовий		
1. кѣмъ (з кѣдм-ь)	кѣмы ¹⁾	кѣкѣ	—	кѣдимъ	кѣдѣкѣ
2. кѣси (з кѣд-си)	кѣсте	кѣста	кѣждѣ	кѣдите	кѣдита
3. кѣстѣ (а перед т на с)	кѣдѣтъ	кѣсте	кѣждѣ	—	—

Impf. кѣдѣхъ, -ше. Part. præs. act. кѣды[й] і кѣдѣ; pass. кѣдомъ, не испокѣдимъ. Інші форми від пня дієймен. кѣдѣ (по IV кл. 2); Aor. кѣдѣхъ Part. præt. act. I кѣдѣкѣ, -ша; II кѣдѣлах; pass. кѣдѣхъ.

Зложені дієслова: покѣмъ, йспокѣмъ.

2. да́мъ — да́ти.

Пень тепер. часу дад-; дієйменника да- (по III кл. 1, б).

1. да́мъ	да́мы ¹⁾	да́кѣ	—	да́димъ	да́дѣкѣ
2. да́си	да́сте	да́ста	да́ждѣ	да́дите	да́дита
3. да́стѣ	да́дѣтъ	да́сте	да́ждѣ	(да да́дѣтъ)	—

Impf. да́дѣхъ, -ше. Part. præs. act. да́ды[й], -ѣца; pass. да́домъ.

Aor. да́хъ, 2 і 3. особа да́стѣ або да́дѣ.

Part. præt. act. I да́кѣ; II да́лах; pass. да́хъ, -а, -о.

3. ѡ́мъ — ѡ́сти. (Зложене снѣмъ — снѣсти),

Пень ид-:

Теперішній час

спосіб прямий			наказовий		
1. ѡ́мъ	ѡ́мы ¹⁾	ѡ́кѣ	—	ѡ́димъ	Part. præs. act.
2. ѡ́си	ѡ́сте	ѡ́ста	ѡ́ждѣ	ѡ́дите	ѡ́ды[й]
3. ѡ́стѣ	ѡ́дѣтъ	ѡ́сте	ѡ́ждѣ	да ѡ́дѣтъ	pass. ѡ́домъ, -а, -о

Impf. ѡ́дѣхъ, -ише; ѡ́діѣховѣ, -ста; aor. ѡ́дохъ, ѡ́ді і ѡ́стѣ.

Part. præt. act. I ѡ́дѣ, II ѡ́лах, -а, -о; pass. ѡ́дѣхъ.

Від снѣмъ imper. снѣждѣ, aor. снѣдохъ.

(1) У с.с.с. сл. 1 ос. множ. кѣмъ, да́мъ, ѡ́мъ, ѣсмъ.

4. Ёсмь, infin. бѣти.

Пень præs. ес- (с-), пень impreg. есд- (I, кл. I), impf. і аог. еѣ- (III кл, I а).

Теперішній час

спосіб прями́й			наказовий		
1. ёсмь	ёсмь ¹⁾	ёсѣѣ	—	ёсѣдѣмъ	ёсѣдѣѣѣ
2. ёси	ёсте	ёста	ёсѣди	ёсѣдѣте	ёсѣдѣта
3. ёсть	сѣтъ	ёте	ёсѣди	да ёсѣдѣтъ	—

З переченням:

1. нѣсмь	нѣсмь	нѣсѣѣ	Part. præs. act. сѣ[й], сѣши, —ще ёсѣдиши, —ши, —ще майбутній
2. нѣси	нѣсте	нѣста	
3. нѣсть	не сѣтъ	нѣте	

Impf. кіахъ (ст.церков.сл. еѣахъ), —ше; —хѣѣѣ, —ста; —хѣ.

Аог. еѣхъ, еѣ; еѣхѣѣѣ, —ста; еѣша (а); його уживається часто як impf.; аог. слабій: еѣхъ, еѣ[сѣѣ]; еѣхѣѣѣ, еѣста; еѣхѣѣѣ, еѣсте, еѣша (а).

Part. præt. act. I: еѣѣѣ, —ша; II еѣѣѣ, —а, —е; pass. забѣѣѣѣ.

5. Ёмамь, дієйменник ѱмѣти.

Теперішній час

спосіб прями́й			наказовий		
1. ѱмамь	ѱмамы	ѱмаѣѣ	—	ѱмѣѣмъ	ѱмѣѣѣѣѣ
2. ѱмаша	ѱмаѣѣ	ѱмаѣѣѣ	ѱмѣѣ	ѱмѣѣѣѣѣ	ѱмѣѣѣѣѣѣѣ
3. ѱмаѣѣѣ	ѱмаѣѣѣѣѣ	ѱмаѣѣѣѣѣѣѣ	ѱмѣѣ	—	—

Інші форми відмінюються за III кл. I, а.

НЕВІДМІННІ ЧАСТИНИ МОВИ

V I. П Р И С Л І В Н И К И

Щодо етимології прислівників, то це або 1) зазмерлі відмінки напр. о́трѣѣ (від о́трѣѣѣ) — зраня, або, 2) слова утворені наростками, що нагадують деклінаційні наростки: кѣѣѣѣѣ, кѣѣѣѣѣ, або 3) зложення з приєменника й непрямого відмінка або приєменника з прислівником, напр. докѣѣѣѣѣ, кѣѣ мѣѣѣѣѣ.

Прислівники діляться на займенникові й іменні.

А. *Займенникові*: 1. Прислівники місця на питання «де»: **гдѣ**, **тѣ**, **йдѣже**, **дѣдѣже**, **кѣздѣ**, **здѣ** (ст.цер.слов. **сѣдѣ**); «куди»: **тамъ**, **камъ**? **сѣмъ**? **ѣмъ**? (відносно).

2. Прислівники часу: **тогда**, **когда**, **ѣгда**, **кѣгда**, **ѣногда**.

3. Прислівники ступеня: **только**, **только** (так далеко, так дуже; **досѣлѣ**; **досѣлѣ** (як довго); **отхнѣлѣже** (відколи); **отхнѣлѣ** (відтоді).

4. Прислівники способу: **такъ**, **такъ**, **какъ**, **ѣкоже**, **кѣло**, **обѣче** (однак, хіба); **ѣднѣче** (однаково); **пѣче**, **ѣкъ** (О. plur.).

Б. *Прислівники* утворені з *пнів імен*: **достѣйнъ**, **тѣжкѣ**, **лѣбо** (любо – *libet*, з нього «*кѣйлико*» (котрийнебудь); **злѣ**, **ѣлѣ**, **пѣче** (II ст. від паки – більше); **послѣждѣ**, **пѣздѣ** (пізно), II ст. **пѣздѣ**; **ѣне** (ліпше), **ѣте** (зараз).

зимѣ (зимою), **горѣ**, **дѣлѣ**, **крѣмѣ** (без), **нѣнѣ**, **скѣзѣ** (крізь), **пѣнѣ** (бодай), **разѣ** (крѣмѣ), **рѣскѣ**, **прѣкѣ** (О. множ. – проти); **блѣзѣ**, **кѣпѣть** (назад), **кѣнѣтрѣ**, **ѣкрѣстѣ**, **ѣдѣбѣ** (легко).

Орудн. одн. жін. **прѣтѣкѣ**, **тѣчѣ**, **ѣдиною**. Давальн. одн. **дѣлѣ**; **кѣрѣ**, **мѣждѣ** **сѣзѣдѣ**, **ѣтѣ** (в тайні). **дѣма**, **кѣра**, **дѣма** (задля), **ѣдѣ** (ледви); **кѣнѣ** (**кѣ** **инѣ** – в одно, завжди). **кѣзѣ** (нечайно), **нѣкѣ** (нѣзѣ кони) – з початку; **кѣсѣ** і **кѣтѣ** (надармо), **пѣрѣдѣ**.

VII. ПРИЙМЕННИКИ

лучаться з якимсь відмінком імен, деякі мають також функцію префіксів, нпр. **пѣдѣ** **снѣдѣ**, **пѣдѣ**.

Властиві; **кѣзѣ** з родовим.; **кѣ** з давальн. місц. і як префікс дієслів; **кѣзѣ** або **за** (замість) з знахідн. відм. і як префікс; **кѣ** – як префікс (німецьке *aus*); **за** з знахідн. і орудн. і як преф.; **изѣ**, **ис** з родов. відм. і як преф. **пѣдѣ** з знахідн. орудн і як преф.; **при** з місцев. і як преф.; **прѣдѣ** з знахідн. орудн. і як преф.; **прѣ** – і **прѣ** – як преф.; **разѣ** – і **расѣ** – як преф.; **сѣ** з родов. орудн. і як преф.; **ѣ** з родов. і як преф.

Невластиві або прислівникові, як **ѣкѣ** з родов. відм., також **кѣ**, **блѣзѣ**, **крѣмѣ**, **прѣдѣ**, **разѣ**. **Прѣ** з давальн. відм., **скѣзѣ** з знахідн відмін., **мѣждѣ** з орузн. відмінком.

VIII. СПОЛУЧНИКИ

сполучують два слова або речення і щодо морфологічної будови діляться на прості, складні і складені.

1. *Прості*: а, бо, да, же, й, ли, но, то.
2. *Складні*: йли, ніко, йко, йще, ёдà, неже, таже.
3. *Складені*: ли-ли, йай-йай, йще ли, да о҃҃҃ко, йще да не, да́же не (аж, доки не).

Деякі сполучники стоять після слова, до якого вони належать напр. ко, же, ли. Також деякі прислівники, як йкѡ, ймже, занеже, поне́же, до́ндеже, мають функцію сполучників.

IX. ЧАСТКИ

приходять у церковнословянській мові і звичайно лучаться з іншими словами. Не, ни — ни (лат. neque neque). Же — додається до слів для підсилення їхнього значення, напр. й-же, ни-кѡ-же. Жде́ додана до займенника дістає значення латинського — dem, напр. тѡйждѣ idem. Ждо́ додана до питального займенника відповідає лат. -que, напр. кѡйждо — quisque (кожний). Най— додана як приросток до вищого ступеня прикметника творить найвищий ступінь.

X. ВИГУКИ

1. *властиві*: ѿ з кличним і родовим; ѿмѣ з називн., кличним, і родовим; о҃҃҃кѡ (чей, ой) з називн., давальн., і кличним відмінком; о҃҃à (овва); ѡхъ, ѡхъ; се (нім. siehe, гляди, ади). 2. *невластиві*, що ними можуть бути якінебудь слова, коли їх виголошується з якимсь зворушенням, напр. го́ре! (лихо!), при́дѣте (нумо, нуте).

III. ЧАСТИНА С И Н Т А К С А

або складня, це наука про будову речення. На синтаксї церковно-слов'янської мови слідні не тільки впливи староболгарської, але подекуди і грецької мови.

Всякий такий вислів, що ним висказуємо нашу думку, називаємо *реченням*. Головні члени речення: підмет і присудок. Те слово в реченню, що вказує, про кого або про що говоримо, звемо *підметом*, а те слово, яким ми висловлюємо нашу думку про підмет, звемо *присудком*. Напр.: **ГѢхъ коцарѣсѧ**. Інші члени в реченні є другорядні; вони тільки пояснюють підмет і присудок.

Другорядні члени речення.

1. *Пояснення до підмета* або взагалі до іменника можуть бути: 1) *означення узгоджене*, яким буває прикметник, займенник (**Дѣхъ тѣхъ клагѣи настѣкѣтъ мѧ на зѣмлю прѣксѧ**), числівник (**Мѧ ѣдѣни спасахомсѧ**), дієприкметник (**Оумножи насѧ людіє ненакѣдѣши мѧ**).

2) *Означення неузгоджене* виражається родовим іменником (**Гѣ нѣиѣтъ дѣиѣ спасаѣиѧ**), або займенники (**Кѣиѧ слѧка ѣгѧ**), також як іменник з прийменником (**ѣдѣиѣ ѿ кѧсѣ прѣдѣтъ мѧ**), і як родовий іменника з прикметником (**челокѣкѣхъ малогѧ козраста**).

3) *Прикладка*, це іменник, що править за другу назву (**Лѧзарѣ нѧиѣхъ дрѣгѣхъ, ѡмре. Прорѣкѣ Мѧѡсѣи**).

Пояснення до іменника може бути речення відносно без зв'язки (**ѣсть**): **Кѣі ѣже ко полѧтъ нѧиѣи = кѣі полѧзноѣ нѧмѣ. Коспрѣмѣхъ ѣже по мѧѣхъ распѧтіє. Нѣже ѿ кѣка ѡзники скокодѧхъ ѣси**. Підмет є в родовім, коли присудок неособово заперечує: **Нѣ смѣрти не кѣдетѣхъ кѣмѣ**.

II. Пояснення до присудка:

1) *Обставина*, яку можна висловити: прислівником (**Скидѣиѧ тѣкѧ ѡкрѣпи насѧ зѣлѧ**), іменником в оруднім (**Глѧсомѣхъ моимѣхъ ко ГѢс козѣкѧхъ**), прийменниковим зворотом (**Нѣхъ покѣлѣ нѣдѧмс не сѣкѣти ѿ дрѣка разѣмѣиѧ**), дієйменником (**Чтѣ добрѣ нѧиѣ чтѣ краснѣ, но ѣже жити кратѣи кѣшпѣ. Блѧго ѣсть ѧпокрѣдатисѧ ГѢиѣ**), дієприслівником замість дієйменника (**Согрѣшиѧ не прѣстѧю. Гѣсѣлѣхъ кѣдѣиѣ челокѣкѣхъ локѧ**).

Обставини висловлюють: спосіб (**Кѣмѧлѣ не скончѧиѧ менѣ на зѣмлѣхъ** — мало що не погубили мене, Пс. 118, 87); місце (**Козѣкѣдѣхъ ѡчи моѣ кѣхъ гѣрѣхъ, ѡниѣдѣже прѣйдѣтъ пѣмоцѣхъ моѧ**), час (**Гѧ нѣци ѡтѣре**

нюєть дѣхъ нѣшь), причини (ѿ ѿзвѣтка сѣрдца глаголють оустѣ), мету (Хрѣтосъ прїемъ кѣ ко слѣксъ бжїе), умову, допуст. Час (коли? відколи?) можна виразити родовим (полаѣнци костахъ. Благословєнъ Гдѣ днѣ днѣ (з дня на день), орудним (Нѣцию глаголахъсѣа – розважав), прислївнимом (ѿ нѣци).

2) *Додаток* (предмет), це особа або річ, що розяснює дію підмета, може бути в 4, 2, 3, 6 і 7-ім відмінку. *Прямий* додаток, що означає предмет, на який переходить дія підмета, є завжди в знахіднім без прийменника (Гѣрїаи мѣдреткѣйге). Колиж дієслово перехідне заперечене, прямий додаток виступає в родовім (не їмамы їнкѣа поміци. Не оустѣ сѣрдца моєгѣ. Не ѿимѣ дѣшї моєѣ. Пс: 140, 4, 9). Тут годиться сказати, що в реченню двох перечень не дається, як у сучасній мові, напр. *І ніктоже даїше ємѣ*. Також з родовим дається додаток по дієсловах: *саїнати, їскати* (Нѣстькѣзыскѣаї дѣшї моєѣ. Пс. 141, 6). Також по дієсловах зворотних: *коѣтисѣа, стыдѣтисѣа, кѣатисѣа*. *Пѣкашисѣа чѣдхъ скѣйхъ*. Також по дієсловах з приростком ѿ, їзх: *їзвѣтѣоша мечѣ; ѿвѣченъ сѣмниѣа*. Також родовий частковий: *даждѣ ми хлѣба*.

Непрямі додатки. Предмет у давальнім приходить у цер.-слов. мові по таких прикметниках: *подѣбенъ (ѣтиѣ), дѣлженъ (тѣѣ), покинєнъ (сѣдѣ); оутѣдно (менѣ), полєзєнъ (кѣѣмѣ), кѣренъ (цѣрѣ), чѣждѣ (брѣтїи моєї)*. Також по дієсловах: *кнемѣї чтѣнїю, не зѣзри їмѣ (не завидуй їм), не ѿдолѣють ѣї, подражаїте кѣркѣ їхъ, рѣгѣхъсѣа ємѣ, рѣкнѣї їмѣ, наѣчї ма ѿпракѣнїємѣ тѣоїмѣ (дав. множина), таксамо кразѣмї; їзх не сѣждѣ нікомѣжѣ*.

Предмет у орудн. відмінку: *Начѣнше дѣхомѣ, нѣѣтїю скєнчѣѣте*. По словах: *ѿбѣлѣдѣти, ѣженїтисѣа*. В страдальній формі: *Благословєна тѣї Бѣгомѣ*. Скількість ціни: *Кѣїцѣмѣ дѣлженъ єсї*.

Предмет описувався також сполучнимом: *їако, чтѣ*. Напр.: *Єїї ли єсть скїнѣа кѣю, єгѣжѣ кѣї глаголетѣ, їако слѣпѣа родїсѣа. Не кѣмѣ, чтѣ глаголетѣ*.

3) *Іменний присудок* зв'язується зв'язкою (є, був...) з підметом. Виступає все в називному ⁽¹⁾ і зв'язки ніколи не опускається. В українській мові »є« (тільки в тепер. часі) можна опустити. *Кѣї єсть сѣлѣа земѣї*.

(1) В українській мові ім'я присудкове в називнім може визначати постійну суттєву прикмету присудка (Він мій товариш), а в оруднім тимчасову ознаку (Він остав сиротою).

Речення *висказове* зі спол. їко[же], чтò, кáкw.

Речення *часове*: кнєгдà, єгдà, òтнєлѣже (відколи), дондеже, пр. Сердце горà бѣ кx нàю, єгдà глаголаше (Лук. 24, 32),

Речення *причинове*: понєже, занє, занєже, їко, пр. Занє не їмѣише влaггѣ.

Речення *питальне* місця: гдѣ, напр. Копрошанє ѿ нѣхъ: гдѣ Хрѣтосъ рaждàетсà ?

Речення *питальне* простору: їможе, їдѣже. Напр. їможе їзъ їдє, кѣстє. їдѣже бо єсть сокрòкнїє кàше, тє ї сердце кàше (Лук. 12, 34).

Речення *умовне* лучиться з головним реченням сполучником їще і приймає *futurum exactum* або *conditionalis*: їще бы косхòтѣх єсѣ жєрткы, дàлх быхъ оўко (*cond.*). їще грѣхѣи кєдетх соткорїах, ѿпѣстатсà ємє (*Як. 5, 15*) (*futurum exactum*).

Речення *намірове* лучиться з головним реченням сполучником да [бы] (= *ut*) з майбутнім доконаним, а перечним єже не (лат. *ne*) з дієйменником. Фарїсеї сокѣтх соткорїиша на їйса, да єгò погѣбятх (*fut.*). Да помрачатсà очї їхъ, єже не кїдѣти (Рим. 11, 10). — «Да» служить також як вислів заохоти (Гàмх ѿ сєбѣ да глаголетх. їмѣай оўши сàкшати, да сàкшитх (Мр. 4, 9) і мети: Тòгдà прикєдòша кx нємє дѣти, да рѣцѣ козлòжитх на нїхъ (Мат. 19, 13).

Речення *відносне* лучиться з іменником займенником їже. Пр.: їдїта кx кїсь, їже прàмw кàма (Мат. 21, 2). Відносне речення залежне від предмету головного речення, можна поставити перед предметом, але тоді займенник відносний достосовуємо до предмету. Пр.: їниже кѣси сѣдѣбамї, спасї мà = сѣдѣбàмї, їже кѣси спасї мà (*атракція*).

Періода.

це злука двох або більше побічних речень з одним чи більше головними реченнями в однообразну цілість.

Періода складається з двох половин: з речення попереднього й наступного, так зв'язаних, що одна половина залежить від другої. Напр: Ге їкw очї рàкx кx рєкє господїї скоїхъ, їкw очї рєкѣни кx рєкє госпожї скоєл, тàкw очї нàши кx Гѣс Кòгє нàшємє, дондеже оўцєдритх нѣ (Пс. 122, 2).

З М І С Т

Вступ.

	стор.
Св. Кирило й Методій, апостоли Слов'ян	5
Болгарія, новий терен місій учнів св. Методія	9
Пам'ятки староцерковно-слов'янської мови	10
Важніші наукові джерела й граматики	12

I. Частина. ФОНЕТИКА

1. Звукова система церк. слов. мови	15
2. Звукозміни	16
3. Правописно-графічні принципи	17
4. Вимова звуків	19
5. Діакритичні знаки	21

II. Частина. МОРФОЛОГІЯ

Будова слова. Частини мови	23
I. Іменники	24
1. Деклінація	
А. Іменники чоловічого роду	25
Б. Іменники середнього роду	27
2. Деклінація	28
3. Деклінація	29
4. Деклінація	30
5. Деклінація	31
6. Деклінація	31
II. Займенники	32
III. Прикметники	36
IV. Числівники	40
V. Дієслова	
А. Їх поділ і форми	
1. Поділ	41
2. Творення простих форм	
а) означених	42

	стор.
1) Теперішній час	42
2) Наказовий спосіб	43
3) Аорист	43
4) Минулий час недоконаний	44
б) Творення неозначених форм	44
5) Дієйменник	44
6) Діяльний дієприкметник тепер часу	44
7) Страдальний " " "	45
8) Діяльний дієприкметник минул. часу	45
9) Страдальний " " "	46
3. Творення складених форм	46
Б) Кон'югації	46
I Кляса (-е, -о)	48
II Кляса (-е, -по)	49
III Кляса (-іє, -ію)	50
IV Кляса (-ц)	51
V Кляса (приголосні)	53
Невідмінні частини мови	54
VI. Прислівники	54
VII. Прийменники	55
VIII. Соолучники	56
IX. Частки	56
X. Вигуки	56

III. Частина. СИНТАКСА 57

Додаток.

Мови світу, азбуки і знімки з пам'яток	I - VIII
--	----------

ВІД АВТОРА

Ми українці католики уживаємо церковнослов'янської мови в щоденній богослужбі, хоч не є вона так зрозуміла, як рідна мова, а в деяких місцях зовсім неясна. Тому передовсім кандидатам духовного стану конче потрібна церковнослов'янська граматика і словник до доброго зрозуміння церковної мови.

У нас було мало видань ц. сл. граматик, та одні з них перестаріли, другі займаються більше староцерковнослов'янською мовою. Це спонукало мене видати відповідний підручник. Я викладаючи довгі літа ц. сл. мову на схолястикаті, назбирав дещо матеріялу і приготував практичну церковнослов'янську граматику в українській редакції, щоб тим допомогти нашому духовенству, студентам, а в першій мірі схолястикам, більше пізнати нашу літургічну мову та ліпше зрозуміти текст богослужбних книг.

Притім заявляю щиро вдячність Впов. Др. Проф. Василеві Левові, що багато поміг мені при складанню цього підручника своїми цінними вказівками та переведенням коректи.

Мондер, 20 грудня 1951 р.

о. Д. ПОПОВИЧ, ЧСВВ.

ДОДАТОК

МОВИ СВІТУ

1946 р. нараховано 2791 різних мов на земній кулі. Це велике число на основі законів мовного споріднення зводиться до кількох великих мовних груп.

Індоевропейська група є найбільша, а її члени через свої духовні спосібності дійшли до всевітнього і історичного значення, як теж стали головними носіями вселюдської культури і цивілізації.

ГОЛОВНІ МОВНІ РОДИНИ СВІТУ :

індоевропейська
монгольська
угро-фінська
туркеська
туні-гварані

гамітська
семітська
маляйсько-індонезійська
банту-мови
і інші.

Дерево арійських (індо-європейських) мов.

З першої індо-європейської мови витворились :

ГЕРМАНСЬКА РОМАНСЬКА СЛОВ'ЯНСЬКА БАЛТІЙСЬКА ІНШІ
західня полуднева східня

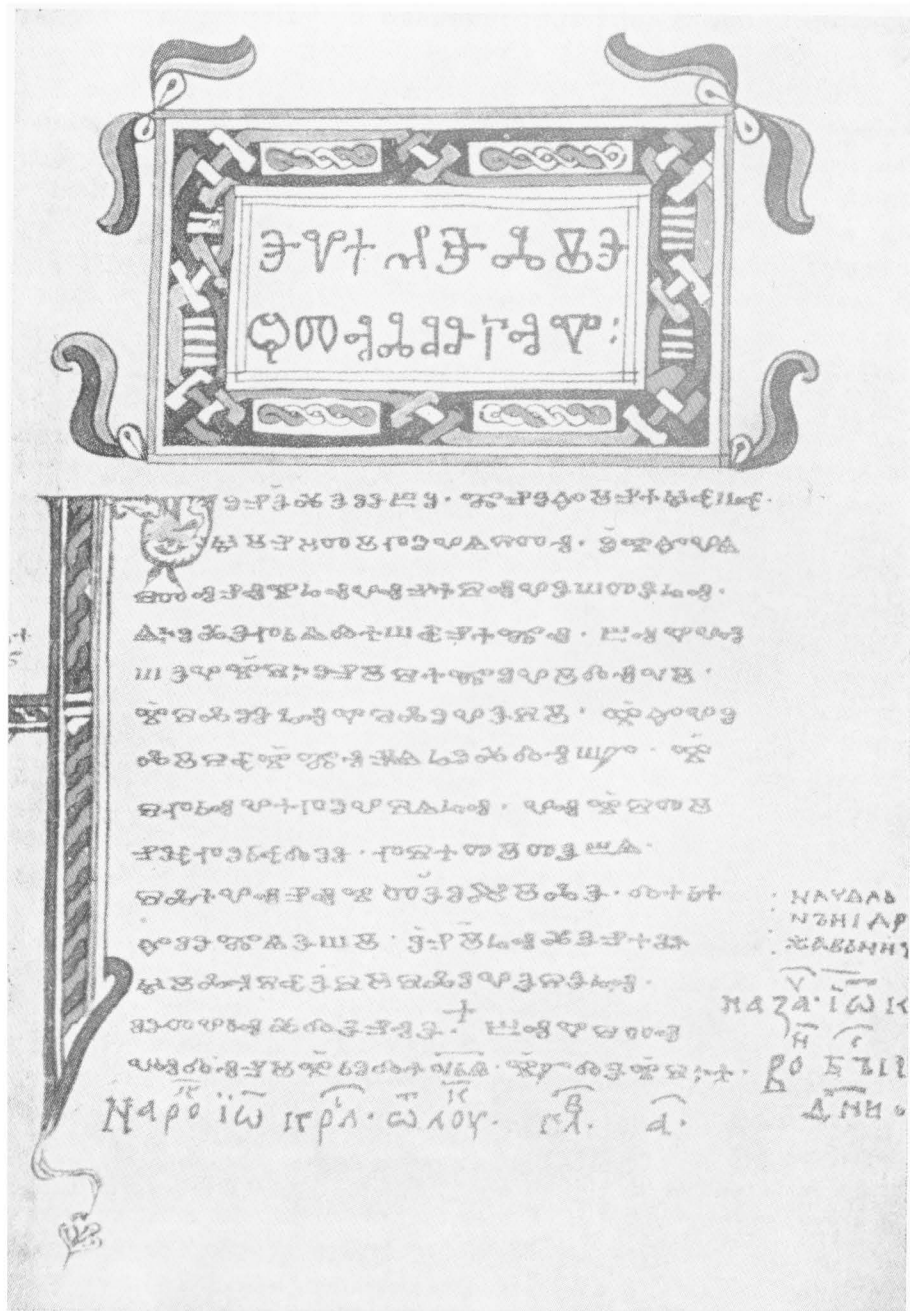
англо-саксонська	італійська (латинська † і умбрійська)	польська (і кашубська)	українська	литовська	грецька
німецька	єспанська	чеська	московська	латвійська	агльбанська
нідерландська	французька	слованська і шаритська	білоруська	пруська †	вірменська і фригійсько-тракійська
шведська	португальська	сербо-лужицька	болгарська і македонська	являти † і жемудини †	баскійська
норвезька	румунська	сербо хорватська			старо-інд. - санскрит єв. кшиг' Вед
данська		словінська			іранська (стро-перська) мова Авеста
фризійська		боснійська			ново-іранські мови
кельти : і рішель, валлійська і бретон.					

Азбука глаголиця.

Старо-пер-ковнослов. глаголиця	Хорватська глаголиця	Кири-лиця	Старо-цер-ковнослов. глаголиця	Хорватська глаголиця	Кирилиця
Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ, Ф	Ф	Ѧ
Ѣ	Ѣ	Ѣ	Ѣ	—	Ѣ
Ѥ	Ѥ	Ѥ	Ѥ	Ѥ	Ѥ
Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ
Ѩ	Ѩ	Ѩ	Ѩ	Ѩ	Ѩ
Ѭ	Ѭ	Ѭ	Ѭ	Ѭ	Ѭ
Ѯ	Ѯ	Ѯ	Ѯ	Ѯ	Ѯ
Ѱ	Ѱ	Ѱ	Ѱ	Ѱ	Ѱ
Ѳ, Ѵ	Ѳ	Ѳ	Ѳ	Ѳ, І	Ѳ
Ѵ	Ѵ	Ѵ	Ѵ	Ѵ	Ѵ
Ѷ	Ѷ	Ѷ	Ѷ	Ѷ	Ѷ
Ѹ	Ѹ	Ѹ	Ѹ	Ѹ	Ѹ
Ѻ	Ѻ	Ѻ	Ѻ	Ѻ	Ѻ
Ѽ	Ѽ	Ѽ	Ѽ	Ѽ	Ѽ
Ѿ	Ѿ	Ѿ	Ѿ	Ѿ	Ѿ
Ѣ	Ѣ	Ѣ	Ѣ	Ѣ	Ѣ
Ѥ	Ѥ	Ѥ	Ѥ	Ѥ	Ѥ
Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ
Ѩ	Ѩ	Ѩ	Ѩ	Ѩ	Ѩ
Ѭ	Ѭ	Ѭ	Ѭ	Ѭ	Ѭ
Ѯ	Ѯ	Ѯ	Ѯ	Ѯ	Ѯ
Ѱ	Ѱ	Ѱ	Ѱ	Ѱ	Ѱ
Ѳ	Ѳ	Ѳ	Ѳ	Ѳ	Ѳ
Ѵ	Ѵ	Ѵ	Ѵ	Ѵ	Ѵ
Ѷ	Ѷ	Ѷ	Ѷ	Ѷ	Ѷ
Ѹ	Ѹ	Ѹ	Ѹ	Ѹ	Ѹ
Ѻ	Ѻ	Ѻ	Ѻ	Ѻ	Ѻ
Ѽ	Ѽ	Ѽ	Ѽ	Ѽ	Ѽ
Ѿ	Ѿ	Ѿ	Ѿ	Ѿ	Ѿ

Азбука кирилиця.

БУКВА	українське письмо	НАЗВА	БУКВА	українське письмо	НАЗВА
А а	А а	Аз	О о	О о	О
Б б	Б б	Буки	От от	От от	От
В в	В в	Віди	О о	О о	О
Г г	Г г	Глаголь	Ц ц	Ц ц	Ци
Д д	Д д	Добро	Ч ч	Ч ч	Черв
Е е	Е(Е) е(е) с (е)	Есть	Ш ш	Ш ш	Ша
Ж ж	Ж ж	Живіте	Щ щ	Щ щ	Ща
З з	З з	Зіло	Ъ ъ		Йор
З з	З з	Земля	І і	и	Йори
И и	И(І) и(і)й	Іже	І і	Ь ь	Ір
І і	І і ѿ	І	Ѣ ѣ	І і(і)	Ять
К к	Қ қ	Како	Ю ю	Ю ю	Ю
Л л	Л л	Люди	Ѧ ѧ	Є є	Єсть
М м	М м	Мислите	Іа іа	Я я	Я
Н н	Н н	Наш	Ѣ ѣ	Кс кс	Ксі
О о	О о	Он	Ѧ ѧ	Пс пс	Псі
П п	П п	Покой	Ѧ ѧ	Т т ф	Тета
Р р	Р р	Рци	Ѧ ѧ	І и в ѡ	Іжиця
С с	С с	Слово	Ѧ ѧ		Вел. юс
Т т	Т т	Твердо	Ѧ ѧ		Йот.
У у	У у	Ук	Ѧ ѧ	Я я	вел.юс
Ф ф	Ф ф	Ферт	Ѧ ѧ		Малий
Х х	Х х	Хір	Ѧ ѧ		юс
					Йот. м.
					юс

Знимка із ФОГРАФСЬКОГО КОДЕКСУ

(I, л. 131) написанного слаголицею.

Остромирове Є-
вангеліє. 1056р.

1. Къ вѣмѣ оно
вѣниде нѣс къ капер-
наоумѣ. 2. сътъникоу
же нѣкоємоу рабѣ ко-
ла зѣлк оумирааше,
ниже вѣіємоу чѣстѣнкъ.
3. слышавъ же о нѣскъ
посѣла къ нѣмоу
старѣца ноуденскы,
молѣюго, да приидѣтъ
спѣсѣти рака єго. 4. они
же приидѣше къ нѣсѣ
молѣхъ и тѣшкно,
глыбше іако достоинъ
єсть, єже аще даси
ємоу, 5. лѣжить ко ѡ-
зѣнкъ нашъ и съвори-
ше тѣ съзѣда намъ.
6. нѣскъ же идѣаше съ
ними. єще же ємоу не
далече сѣишъ отъ до-
моу, посѣла къ нѣмоу
сътъникъ дроугъ, глы-
бѣ, не дѣжи сѣ, нѣсмъ
ко достоинъ, да подѣ
крокъ мон вѣнидеши.
7. тѣмъ же ни сѣе
достойна сътворишъ,
прити къ тѣбѣ, нѣ
рѣци словѣмъ и нецѣ-
лѣєтъ отрокъ мон.
8. нѣо азъ члѣкъ єсмъ
подѣ властѣи оучи-
нѣнъ, нѣмѣа подѣ со-
бѣхъ воинъ, и глы сѣ-
моу нди, и идѣтъ, и
дроугоумоу приди, и
придѣтъ, и рабоу моє-
моу сътвори сѣ, и

Пересопницьке Є-
вангеліє.

Іа коли доконѣчалъ
вѣскъ словѣхъ своѣхъ оу-
слыхъ людемъ и вѣшолъ
докапѣнаоумѣ. Ѣѡтѣни-
кови пакъ нѣіакомоу
слоугѣ вѣлѣхъ немощѣхъ
кѣлами. — и хѣтѣхъ оу-
мѣрѣти. которого тѣ
ѡнъ любилъ кѣлами.
Іа коли оуслышалъ ѡ іѣскъ
посѣла къ нѣмоу старѣ-
шій же жидѣвъ про-
сѣчи єгѣ абы приидѣ и
оуздѣровилъ слоужѣв-
ника єгѣ. — Іа ѡни
приидѣши ко іѣскъ про-
сѣли єгѣ кѣлами. мо-
вѣчи гѣдѣнъ є тѣтъ
абы єси тѣе дѣи нѣго
оучѣнилъ ко любитъ
нарѣ нашъ. и ѡзѣборише
той зѣудѣвалъ намъ.
— тѣдѣ іѣ шѣлъ снѣ-
ми. — Іа коли не далѣко
вѣлѣхъ ѡ домоу послѣ
протѣхъ нѣго сътъникъ
дроугъ приіаѣлъ рѣ-
коуши. ѣи не троудѣсѣ
ко не є єсми гѣдѣнъ
абы єси кѣшѣлъ нѣно-
крокъ мой. — и про-
тѣжъ єсми и сѣе за
нѣѣного положилъ и
вѣхъ пришѣлъ кѣбѣ.
— але рѣци словѣ и
коудѣтъ оуздѣровѣленъ
слоугѣ мой. ко и ѡ єсми
члѣкъ по владѣрѣстѣмъ
оучѣнѣнъ. — маю по

Переклад Мора-
чевського.

1. Як скінчив Він
всі слова свої до на-
роду, що Його слухав,
то увійшов у Капер-
наум. 2. У одного ж
сотника був у тяжкій
недузі, при смерті слу-
га, котрий був йому
дорогий. 3. Почувши
про Ісуса, він послав
до Нього старшин ю-
дейських,лагаючи
Його, щоб прийшов
спаси слугу його.
4. А ті, прийшовши
до Ісуса, благали Йо-
го пильно, кажучи:
він достоєн, щоб Ти
вчинив йому се, 5. Бо
любить народ наш і
збудував нам синаго-
гу. 6. Ісус пійшов зни-
ми І коли Він неда-
леко вже був од дому,
то сотник послав до
Нього приятелів сво-
їх сказати Йому: Го-
споди! не трудись, бо
не стою, щоб Ти увій-
шов під мою крівлю.
7. Через те і самого
себе не вважав я до-
стойним прийти до
Тебе, а скажи тільки
слово, і одужає слуга
мій. 8. Бо хоч я чоло-
вік і під властю, але
маючи й під собою
воїнів, кажу одному:

РУКОПИСНА ТРІОДЬ

з XV століття.

З Українського Музею 00. Виспіван в Монадері.

ОСТРОЗЬКА БІБЛІЯ,

що її видрукував Іван Федорович. Це велике діло вченого гуртка при школі в Острозі. З доручення кн. Острозького добули грецькі тексти й словянські переклади, порівнювали різні джерела і тільки на основі довгої підготовчої праці приступили до видавання цього знаменитого твору. Друк закінчено 1581 р.

З Українського Музею ОО. Васильян в Мондері.

